

ՍԱՍՈՒՆ-ՀԱԼԷՊ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՌՆՋՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՍԱՍՈՒՆՅԻՆԵՐ ՀԱԼԷՊԻ ՄԷՋ

ՎԱՐԴԻ ՔԷՇԻՇԵԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հալէպ քաղաքի եւ Սասուն աշխարհի պատմական կապերն ու առնչութիւնները կու գան դարերու խորքէն: Տակաւին վաղ միջնադարէն սկիզբ առած ռազմա-քաղաքական, առեւտրատնտեսական յարաբերութիւնները, աւելի լայն ընդգրկում կը ստանան յետագայ՝ ԺԷ.-ԺԹ. դարերուն, երբ քաղաքական, տնտեսական ծանր ու անստանելի պայմաններու հետեւանքով, Սասնոյ բնակչութեան զգալի մէկ մասը հարկադրուած կ'ըլլայ թողուլ հայրենի երկիրը, գաղթել այլ երկիրներ, ընդ որում նաեւ Սուրիա եւ Հալէպ:

Ներկայ յօդուածին նպատակն է քննել Սասնոյ հայութեան եւ Հալէպ քաղաքին միջեւ դարերու վրայ երկարող պատմական կապերուն հարուստ եւ ուշագրաւ էջերը:

Եթէ նկատի առնենք հայ ազգաբնակչութեան վաղ ժամանակաշրջանի արտահոսքը դէպի Միջագետք ու Ասորիք, Հալէպի հետ հայոց յարաբերութիւններուն հաստատման ամենավաղ փուլը կարելի է համարել նոյնիսկ հայոց Տիգրան Բ. թագաւորի նուաճումներու ժամանակաշրջանը (Ք.Ա. 84-66): Նուաճելով Միջագետքն ու Ասորիքի մեծ մասը, հայոց արքան հին աշխարհակալներու ոճով, կը կիրարկէր վերաբնակեցման քաղաքականութիւն: Տիգրան Բ.-ի անուան հետ կը կապուին Միջագետքէն ու Կիլիկիայէն յոյներու, հրեաներու եւ ասորիներու խոշորագոյն վերաբնակեցումները Հայաստանի քաղաքներու մէջ: Յայտնի է, որ անոր հրամանով չարք մը նախարարական տուներ տեղափոխուելով բնակութիւն հաստատած են Միջագետքի եւ Ասորիքի նոր բնակավայրերու մէջ¹:

Տիգրան Մեծի օրօք, աշխարհագրական Սուրիոյ եւ Հայաստանի միջեւ հաստատուած վարչաքաղաքական, ռազմական առնչութիւնները մեծապէս նպաստեցին երկու երկիրներու միջեւ առեւտրատնտեսական, մշակութային կապերու զարգացման: Պատմական որոշ փաստեր հիմք

ընդունելով, կարելի է ենթադրել, որ ռազմական նպատակներով, կամ խաղաղ ճանապարհով Միջագետք ապաստանած հայեր, կրնային կապեր հաստատած ըլլալ հայոց արքայի գերիշխանութեան տակ գտնուող Հայկաքաղաքին հետ:

Սասուն-Հայկա պատմական առնչութիւններուն ուսումնասիրման իբր ելակէտ կրնայ ծառայել Բիւզանդական կայսրութեան ժամանակաշրջանը: Մինչեւ արարական արշաւանքները, Միջագետքի քաղաքներուն հետ, ինչպէս ողջ Հայաստանի, այնպէս ալ Սասնոյ աշխարհին կապերը կ'իրականանային Բիւզանդիոնի միջոցով: Յայտնի է, որ Բիւզանդիան՝ կայսրութեան տարածք ներթափանցած թշնամի զօրքերու դէմ պայքարելու եւ ներքին խռովութիւնները ճնշելու համար կ'ապաւինէր մեծամասնութեամբ հայերէ բաղկացած զօրամասերու²: Աղբիւրները կը վկայեն հայազգի իշխաններու - որոնց շարքին նաեւ սասունցի իշխաններու - մասին, որոնք գինուորական վարչական պաշտօններ կը վարէին կայսրութեան մէջ³:

Հայ եւ օտար մատենագրութեան մէջ վկայութիւններ պահպանուած են թէ ինչպէս բիւզանդական կայսրերը ռազմական օգնութեան համար յաճախակի կը դիմէին հայ իշխաններուն: Այս իմաստով յատկանշական է Մատթէոս Ուռհայեցիի մէկ վկայութիւնը: Թէեւ յիշեալ իրադարձութիւնները տեղի կ'ունենան 972ին, սակայն համանման դէպքեր եղած են նաեւ աւելի վաղ ժամանակներու:

Իր Ժամանակագրութիւնին մէջ Ուռհայեցի կը գրէ, որ 972ին Բիւզանդիոնի հայազգի Յովհաննէս Չմշկիկ կայսրը «համայն արեւմտական աշխարհի» մէջ զօրահաւաք կը կատարէ: «Յայնժամ ամենայն քաղաւորագունքն Հայոց՝ ազատքն եւ իշխանքն եւ ամենայն մեծամեծքն աշխարհաց տանն արեւելից ժողով արարին առ քաղաւորն Հայոց Աշոտ Բագրատունի. քաղաւորն Կապանին Փիլիպպէ եւ քաղաւորն Ադուանից Գուրգէն, Աբաս Կարուց տէրն եւ Սեմեքերիմ Վասպուրականիս տէրն եւ Գուրգէն Անձեւացեաց տէրն եւ բովանդակ ամենայն տունն Սասանու (ընդգծումը՝ մեր կողմէ)»⁴: ...Չմշկիկը հաշտութիւն կը կնքէ հայոց հետ եւ ալլազգիներու դէմ ռազմական օգնութեան համար կը դիմէ հայոց Աշոտ Բագրատունի թագաւորին: Աշոտը Հայաստանի սպառազէն զօրքէն շուրջ տաս հազար ռազմիկներ կ'ողարկէ: Ալլազգիներու դէմ պատերազմը կ'աւարտի բիւզանդական եւ հայկական զօրքերու կատարեալ յաղթանակով, որուն մասին Ուռհայեցի կը գրէ թէ՝ «Յայնժամ Չմշկիկ՝ որ ասէին Կիւռժան, դարձաւ ի պատերազմ ի վերայ Տաճկաց եւ մեծաւ յաղթութեամբ եւ սրտմտութեամբ,

կոտորածով եւ արեամբ ելից զամենայն երկիրն. եւ զբազում քաղաքս եւ զամուր բերդս ի հիմաց քարայրատակս արար՝ երեք հարիւր մինչեւ ի սահմանս Բաղդատ քաղաքին»⁵։ Պէտք է ենթադրել, թէ նշուած բազմաթիւ քաղաքներուն եւ անառիկ բերդերուն մաս կը կազմէր նաեւ Հալէպը։

Է. դարուն շարք մը աւարառական արշաւանքներէ ու աւերածութիւններէ ետք, Հայաստան ինկաւ Արաբական խալիֆայութեան լուծին տակ։ Սուրիան, Միջագետքը, Պաղեստինը, Եգիպտոսը եւ Պարսկաստանի մէկ մասը նուաճելէ ետք, 640ին արաբները ներխուժելով Հայաստան, աւերի ու աւարի ենթարկեցին հայկական գաւառները։ Ղեւոնդ պատմիչը կը հաղորդէ, թէ անոնք «...զբազումս յարանց ընդ սուր անցուցանէին, եւ զայլս գերի վարեալ կանամբք եւ մանկտեալ՝ անցուցանէին ընդ գետն Երասխս ընդ հունն Ջուղայոյ»⁶։ Պատմիչը կը վկայէ, թէ արաբները հարուստ աւար ու երեսունհինգ հազար գերի առնելով վերադարձած են Սուրիա⁷։ Յայտնի է, որ արաբները հայ գերիները կը վաճառէին Սուրիոյ, Միջագետքի եւ խալիֆայութեան այլ շրջաններու մէջ⁸։ Նուաճողներուն ստեղծած քաղաքական եւ տնտեսական ծանր պայմաններու հետեւանքով արտակարգ չափերու հասաւ Հայաստանէն արտագաղթը։

Միջագետքի եւ Ասորիքի քաղաքներուն հետ Սասնոյ յարաբերութիւններուն յաջորդ փուլը արդէն կը կապուի Արաբական տիրապետութեան շրջանին հետ։

Առհասարակ Սասնոյ պատմութեան մէջ առանձնապատուկ տեղ կը գրաւեն Է.-Թ. դարերուն արաբ տիրապետողներուն դէմ Սասնոյ լեռնականներուն մղած ազատագրական պայքարի հերոսական դրուագները։ Յայտնի է արաբներու դէմ 749-752ի Սասնոյ ապստամբութիւնը, գլխաւորութեամբ՝ Դադայի որդի Յովհանի, որ ի վերջոյ կը հարկադրէ խալիֆայութիւնը Սասնոյ կառավարիչ նշանակել հայ մը՝ նոյնինքն Յովհանը։ Ը. դարու վերջին, Սասնոյ վրայ կ'իշխեն Մամիկոնեաններէ սերած Թոռնիկեանները, որոնք հարեւան Տարօնի հետ դաշնակցած՝ դեկավարած են արաբ նուաճողներուն դէմ պայքարը։

851ին սասունցիները, Յովհան Խուլեցիի գլխաւորութեամբ, կը ջախջախեն Մուշ տեղակայուած արաբական զօրաբանակը, կը սպաննեն արաբ ոստիկան Եռուսուֆը։ 852ին արաբական զօրաբանակը Բուղայի գլխաւորութեամբ Սասնոյ մէջ կը կոտորէ 30 հազար մարդ⁹։ Հակառակ մեծ կորուստներուն, Թոռնիկեաններ կը յաջողին իրենց իշխանութեան տակ պահել Սասունը։

885ին, Տարօնի իշխանութեան կազմին մէջ, Սասունը մաս կը կազմէ Բագրատունիներու թագաւորութեան: 966ին Բիւզանդիան կը նուաճէ Տարօնը, սակայն Թոռնիկեաններ կը յաջողին իրենց դիրքերը պահպանել եւ կը շարունակեն Բագրատունիներուն ենթարկուիլ:

ԺԱ. դարու երկրորդ կիսուն, Թոռնիկ իշխանի օրով հայկական իշխանութիւնը այնքան հզօրացած էր, որ արար մատենագիրներուն հիմնաւոր առիթ տուած էր հայոց իշխանը կոչել «Սասունցիներու քազաւոր» (մալիք ալ սանասինա)¹⁰:

Հալէպի հետ հայ բնակչութեան յարաբերութիւններուն մէջ կարեւոր գործօն էր նաեւ առեւտուրը: Վաղ միջնադարէն սկսած Հայաստանի քաղաքները, յատկապէս հարաւ-արեւելեան մասի՝ Փոքր Հայքի քաղաքները առեւտուրի տարանցիկ ուղիներով կապուած էին Արեւելքի վաճառաչահ ու ծաղկուն Հալէպ քաղաքին հետ: ԺԱ.-ԺԲ. դարերուն կարաւանային առեւտուրը այնպիսի խոշոր չափերու հասած էր:

Միջնադարեան հայերէն ձեռագիր մատենաներուն մէջ Հալէպը կը յորջորջուի «մեծ մայրաքաղաք» ու «շահաստան»: Իբրեւ այդպիսին, Հալէպը կը յիշատակուի Արեւելքի խոշորագոյն վաճառաչահ քաղաքներուն շարքին: Գովերգելով իր հայրենի Թոխատ քաղաքը, ԺԶ. դարու տաղասաց Ստեփանոս Թոխատեցին գրած է.

Վաճառականք, ճանապարհորդք
Գնային Շիրվան եւ Շամախի,
Շամ'ի Հալապ'ի յըՍտմալօլի
Պոռոսայ եւ այլ բազում տեղի¹¹:

Այսպիսով, ռազմական, տնտեսական կապերու աղբսով Հայաստանէն հեռացած հայերը, հիմնորոշ դեր խաղցած են հայ գաղթական խումբերուն դէպի Սուրիոյ եւ Միջագետքի տարածքներ արտագաղթին եւ յետագային հայկական համայնքներու կազմաւորման մէջ:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ-ՎԻՊԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Սասուն-Հալէպ պատմական կապերը լայն արձագանգ գտած են բանահիւսութեան՝ առասպելներու, աւանդութիւններու եւ գրոյցներու մէջ: Ասոր ամենավառ վկայութիւններէն է Մասնայ Ծռեր դիւցազնավէպը:

Մասնայ Ծռերու զանազան պատումներուն մէջ յաճախ յիշատակուող «Հալքայ քաղաք»ը ամենաիրական իմաստով դէպքերու եւ իրադարձութիւններու կեդրոնավայր մըն է:

Բայց ինչպե՞ս, ի՞նչ ուղիներով Մասնայ Ծռերու վիպական հերոսները յայտնուեցան իրենց հարազատ բնաշխարհէն այդքան հեռու՝ Հալէպ քաղաքին մէջ:

Պատմութիւնը կը վկայէ, որ Հալէպը եղած է Մսրայ (Եգիպտոսի) էյուպեան հարստութեան (1169-1250) թագաւորներուն (Հայաստանի վրայ իշխող մելիքներուն) կեդրոնական քաղաքը¹²:

Մսրայ անծայրածիր իշխանութիւնը կը տարածուէր ամբողջ Հարաւային Հայաստանի վրայ: Մասնայ Ծռերու տեղագրական ուսումնասիրութիւններուն համաձայն, էյուպեան կամ էտլեան հարստութեան շրջանին (1169-1250) ընդարձակ սահմանով տէրութիւն մը կը շրջապատէր Սասունը, որուն մաս կը կազմէին Պաղտատ, Մեքքա, Մետինա, Տիրապեթիր եւ աւելի հեռու՝ Հալէպ քաղաքները, նաեւ Մսրայ քաղաքը, նոյնինքն՝ Մսրայ երկիրը, այսինքն՝ Եգիպտոսի տէրութիւնը: Յայտնի է, որ Մսրայ քաղաք, որպէս այդպիսին գոյութիւն չէ ունեցած: Ակադեմիկոս Մանուկ Արեղեանի մեկնութեան համաձայն, Մսրայ քաղաք անունը ամենայն հաւանականութեամբ ժողովրդական ընդհանուր անուանումն է Մսրայ իշխանութեան մաս կազմող քաղաքներուն, որոնց հետ յարաբերած են սասունցիք¹³: Ընդ որում Մսրայ քաղաքը, երեւակայութեամբ, երբեմն «Հալէպից դէմը», այսինքն դէպի Եգիպտոս կը պատկերացուի, երբեմն ալ նոյնիսկ Սասնոյ մօտակայքը: Այդուհանդերձ, դիւցազնավէպին մէջ յիշատակուող Հալէպ քաղաքը, ոչ միայն պատմականօրէն գոյութիւն ունեցած է, ուր տեղի ունեցած են վիպական իրադարձութիւններ, դէպքեր, այլեւ՝ վիպական հերոսները քաջածանօթ են քաղաքին, անոր տեղանքին, միջավայրին, կառոյցներուն, եւ որ աւելի կարեւոր է՝ ուղղակիօրէն կ'առնչուին անոնց:

Ըստ Մասնայ Ծռերու եւ բանաւոր աւանդութեանց, Հալէպի բերդը կառուցած է ինքը՝ Սասունցի Դաւիթը, Մսրայ Մելիքը սպաննելէ եւ Հալէպի տիրանալէ յետոյ:

Դաւիթ ուր զՄելիք սպաննեց,

Կըց գպաների հետ զՄելիքի հողեր, քաղաքնիւն տիրեց:

Առաջի անգամ կնաց Հալաք տիրեց.

Շիմնց Հըլաքու պերթ¹⁴:

Եթէ նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ Մասնայ Ծռեր դիւցազնավէպին հիմնական ատաղձը կազմած են պատմական եղելութիւնները, ի մասնաւորի Թ. դարու պատմական դէպքերը եւ հարկահանութեան հետեւանքով արարներու դէմ Սասնոյ ժողովուրդին մղած երկա-

րատեւ կռիւները, ապա կարելի է ենթադրել, որ վիպականացած այս դրուագը նոյնպէս ունի պատմական որոշակի հիմք:

Այսպէս, հարկահանները քանիցս կը փորձեն Սասունէն հարկ հաւաքել, սակայն չեն յաջողիր: Ուստի Կուզրադնի (արաբ ոստիկան) առաջնորդութեամբ աւերի կ'ենթարկեն Սասնոյ նուիրական Աքթահ (ուսումնասիրութիւններու համաձայն՝ Մարութայ)¹⁵ վանքը, կը կոտորեն միաբանները, աւարի կը մատնեն վանքին ունեցուածքը: Դաւիթ աւերման բոլթն առնելով կը հետապնդէ հարկահանները, կը կոտորէ զանոնք, կը վերադարձնէ աւարն ու գերին: Այս անգամ Սասնոյ վրայ անթիւ-անհամար զօրքով կ'արշաւէ ինքը՝ Մսրայ Մելիքը, պատերազմը վերջ կը գտնէ Դաւիթի յաղթանակով, որ մենամարտի մէջ կը սպաննէ Մելիքը:

Ժողովուրդի յիշողութեան մէջ պահպանուած Դաւիթի յաղթանակը եւ Մսրայ Մելիքի սպանութիւնը, իրականութեան մէջ Սասնոյ լեռնականներուն երկարատեւ պայքարին եւ իրերայաջորդ ապստամբութիւններուն պատմական յիշողութիւնն է:

ԺԲ. դարուն Սասնոյ իշխանութիւնը, պատմական որոշակի իրադրութենէ թելադրուած՝ մերթ բարեկամական, մերթ թշնամական յարաբերութիւններ կը վարէ դրացի սելճուքեան անկախ տէրութիւններուն՝ Հիւսիսային Միջագետքի Օրտուքեաններու (որոնց իշխանութեան մաս կը կազմէին Տիարպեթի, Մուֆարկին, Հալէպ քաղաքները), Միջագետքի եւ Ասորիքի Զանգեաններու (Պաղտատ, Մուսուլ, Հալէպ, Ճեզիրէ եւ այլ քաղաքներ), Խլաթի Շահի Արմէններու եւ Ատրպատականի աթաբեկութեան հետ¹⁶: Հալէպի իշխանութիւնը յաճախ մէկ հարստութեան ձեռքէն միւսին անցնելու հետեւանքով, յարափոփոխ ու անկայուն էին նաեւ յարաբերութիւնները երկու բնակավայրերու միջեւ: Պատմական այս իրողութիւնը եւս իր դրսեւորումը գտած է դիւցազնավէպին մէջ, ուր Հալէպը հանդէս կու գայ մերթ իբրեւ Սասնոյ բարեկամ, մերթ իբրեւ թշնամի տէրութիւն:

Միջնադարուն Հալէպի իշխանութիւնը եղած է հարաւային Հայաստանի եւ Սասուն աշխարհի մշտական թշնամին: Յայտնի է, որ Սալահէտինի հիմնած Եգիպտոսի էյուպեան հարստութեան թագաւորները (մելիքները) ԺԳ. դարու սկիզբներուն կը նուաճեն ամբողջ Հարաւային եւ Արեւմտեան Հայաստանը, կը գրաւեն Խլաթի թագաւորութիւնը, որուն ենթակայ էր նաեւ Սասունը:

Աղբիւրներէն կը տեղեկանանք, որ ԺԳ. դարու կէսերուն, երբ թաթարները Եգիպտոսի էյուպեան մելիքներու յաջորդներէն կռուով կը գրաւեն Հալէպը, զայն կը յանձնեն կռուին մասնակցած Սասնոյ եւ միւս

հայ իշխաններուն¹⁷ : Այս իմաստով, բնորոշ են Սասնայ Մռերու զանազան պատումներու մէջ տեղ գտած Հալէպ քաղաքին օգնութեան հասնող սասունցիներուն մասին պատմող դրուագները: Ահա թշնամիին կողմէ հալածուած փահլեւան խոր Մանուկը օգնութիւն խնդրելու կ'երթայ Սասնոյ թագաւորին մօտ ու անոր պալատին առջեւ կ'երգէ:

Ձարկեց ընծի չուրի Հալէպ

Ու չտուեց հանգիստ մէ օր.

Ձարկեց ընծի չուրի Սասուն,

Հասիր, օգնիր, փրկիր դու ինձ...¹⁸ :

Արարներու դէմ կռուին մասնակցած սասունցիներու մասին պատմող առանձին դրուագներու կը հանդիպինք նաեւ արաբական աղբիւրներու մէջ¹⁹ : Այս իմաստով բացառիկ կարեւորութիւն կը ներկայացնէ արաբական մատենագրութեան մէջ պահպանուած Միջագետքի եւ Հայաստանի նուաճման մասին ԺԲ. դարու բնագիր մը: Թ. դարու արաբ պատմիչ Վակիդին վերագրուող այս վէպը՝ «Աղջիկ Տարօնի», իրականութեան մէջ շատ կը յիշեցնէ հայ ժողովրդական Սասնայ Մռեր դիցազնավէպը: Համաձայն պատումին, Միջագետքի Հոռոմ թագաւոր Շահրիադը արաբներու դէմ օգնութիւն կը խնդրէ խլաթի (Հայաստանի) թագաւոր Եոսիթինոսէն, Սասնոյ թագաւոր Սանասարէն, Արզնի եւ Բաղէշի տէր Սարուանդէն, որոնք օգնութեան զօրքեր կ'ուղարկեն: Պատումին մէջ մասնաւոր յիշատակութիւն կայ օգնութեան հասնող Սասնոյ զօրագունդին մասին՝ «Սասունի թագաւորը օգնական զօրք ուղարկեց հազար հոգուց բաղկացած, որոնց հրամանատարն էր որդին»²⁰ :

Սասնայ Մռերու որոշ պատումներու մէջ սեղմ, բայց վիպականացած չափազանցութիւններով կը նկարագրուին սասունցիներու մղած հերոսական կռիւները: «Առաջուց Միերը եւ յետնուց սասունցիքը այնպիսի ջարդ տուեցին թշնամիներին, որ ամբողջ Հալաբի դուրանը դիակոյտ դարձաւ»²¹ :

Հալէպի թշնամի զօրքերուն դէմ կռուին մասնակցած սասունցի կտրիճներուն մասին յիշողութիւն մը կը պարունակէ նաեւ հետեւեալ դրուագը:

Դուշմաններ խորհուրդ արին,

Հալաբա թագաւոր հրողկեցին Սասնա քաղաք,

Մօտ Չենով Յովան,

Ասացին. - Մենք յիմացիր ենք՝

Սասնա քաղաք շատ կտրիճ փեղկան կա.

Մէկ փեղկան ճամբխես իկա էստէխ.

Իսա տէխ մարդ ըմ կա՝ շատ կտրիճ ի,

Էնոր սպանի՝ մենք քեզ եօթ քաղաք փեշքեշ կը տանք²²։

Ահա նաեւ դրուագ մը, ուր կը պատմուի Հալէպի մէջ թշնամի երկու ժողովուրդներու մասին։ Դաւիթ կը պատժէ երկու թշնամի ազգերու մեծերը եւ հաշտութիւն կը հաստատէ անոնց միջեւ։

Հալքու մէջ գաբրիւն էրգու ազգի ժողովուրթ։

Ըդ ժողովուրթներու մէջ մեծ գոիւներ գար,

Դաւիթ գանչից ըդ ազգերու մեծերուն, ասից։

- Բաս ը գոիւ էնիք, խեղճ ժողովուրթին գոտորիք,

Տուք ձրզի ըռիւսք նստէք։

Դաւիթ զէդ էրգու մեծերու թիւերուց բռնեց,

Անուց թիւեր գոտրաւ։

Ըր գոտրաւ, ժողովուրթ օխացաւ,

Ըր Դաւիթ ժիր մարք ը,

Ժողովաւ Դաւթի գուշտ ու պոլոր²³։

Առաջին հայեացքով, Դաւիթի Հալէպ քաղաքին հետ կապը, կրնայ սոսկ վիպական թուիլ։ Դժուար է պատմականն ու վիպականը զատորոշել, սակայն դիւցազնավէպին պահպանած պատմական այս յիշողութիւնները առիթ կու տան ենթադրելու, որ «Հալքու տիրող Դաւիթն» իրօք ունեցած է նախատիպար, որ ոչ միայն ետ մղած է թշնամի զօրքը, այլեւ հետապնդած ու հալածած է «եքտտը» (մինչեւ) Հալէպ եւ տիրած քաղաքին²⁴։

Այս իմաստով առանձին հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն Հալէպի բերդին մասին պահպանուած բանաւոր աւանդութիւններն ու զրոյցները։ Այսպէս, համաձայն աւանդութեան, Հալէպ քաղաքին մօտ, բարձր բլուրի վրայ գտնուող բերդը կառուցած է Սասունցի Դաւիթը։ Ամէն օր, լուսաբացին, Քուռկիկ Զալալին հեծած, Դաւիթ մէկ ականթարթի մէջ հասած է Հալէպ, աշխատած բերդին շինարարութեան վրայ եւ երեկոյեան դարձեալ մէկ ականթարթի մէջ վերադարձած է Սասուն²⁵։ Հալէպի բերդը կառուցելէ, դարպասները կախելէ ետք, Դաւիթ գուրզը (մական) գութանի շղթայով կախած է դարպասին վերեւը, որ մինչեւ այժմ սասունցի ականատեսներու վկայութեամբ «կը մնայ տեղը»։ Ահա նաեւ վէպին մէջ տեղ գտած Դաւիթի՝ Հալէպի բերդը շինելու մասին դրուագը։

Դաւիթ ուր պերթ շինեց, թըմամեց,

Բաղանին էրկըթ տռվընին էցկեց,

Ձուր թոփուգ տռան վերեւ գախեց, խըլիմցուց,

Հըտտը ըսօր տըռ հանդը գախուգ ը²⁶։

Ուշագրաւ փաստ է, որ անցեալին Հայէպի մէջ նոյնպէս ծերունիներ կը վկայէին, թէ իրենց աչքով տեսած են բերդին դարպասէն կախուած հսկայական գուրգը, որ Դաւիթի գուրգն էր:

Մէկ այլ պատումի համաձայն, Դաւիթ իր ձեռքի տասներկու սուրերը նոյնպէս կը կախէ բերդին մէջ, որոնք մինչեւ օրս կախուած կը մնան «մէջ բերդին»²⁷:

Ըստ բանաւոր ավանդութեան, Դաւիթի բերդը կը գտնուէր Հայէպի Ուրբաթ պազարի կեդրոնը, «դուրան» տեղ մը կառուցուած բլուրի մը վրայ: Բերդը շրջապատուած էր 25-30 մ. խորութեամբ փոսով, որ վտանգի պարագային ջուրով կը լեցուէր, պաշտպանութեան օղակ ստեղծելով բերդին չորս կողմը. ավանդութիւնը կ'աւելցնէ, թէ «այդ ավազանի միայն մի կողմի վրայ կամուրջ է կապած»²⁸: Հետաքրքրական է, որ սասունցի վիպասացին այս նկարագրութիւնը ամէնեւին երեւակայածին չէ, ընդհակառակը, լիովին կը համապատասխանէ մինչեւ օրս կանգուն, գրեթէ անաղարտ մնացած բերդին արտաքին տեսքին: Մասնայ Մռերու ուշադիր ընթերցումը կը յանգեցնէ այն եզրակացութեան, թէ՛ Բերդին մանրամասն նկարագրութիւնները, փաստօրէն լրացուցիչ ապացոյցներ են Հայէպի հետ Սասնոյ ժողովուրդին ամենաիրական կապերուն, միաժամանակ կը վկայեն վիպական անձերու եւ իրադարձութիւններու երբեմնի ճշմարիտ գոյութեան մասին:

Կարգ մը պատումներու մէջ Դաւիթը Սասուն-Հայէպ ճանապարհին, ամէն անգամ քար մըն ալ կը դնէ Տիարպեքիւրի պարիսպին վրայ եւ այսպէս «ձեռանց» կը շինէ նաեւ Տիարպեքիւրի պարիսպը.

...Լուսուն գելնէր գերթեր, քար մը վերցեր ջանփից,

Գըտանէր, գըշինէր գԴիարբաքրու բատան,

Գընցնէր, էրթեր Հալաբ:

Գըշինէր գՀալբը պերթ,

Հըտտը իրգուն էվլը տառնէր, գիկեր Սասուն²⁹:

Պատահական չէ նաեւ Հայէպ-Տիարպեքիւր պատմական այս աղբյուր: Հին, նշանաւոր Ամիդ քաղաքը, Եգիպտոսի էյուպեան հարստութեան օրով կը հանդիսանար Միջագետքի քաղաքական կեդրոնը: Ամենավաղ ժամանակներէն եւ Հայէպը, եւ Տիարպեքիւրը Սասնոյ ժողովուրդին համար պանդխտութեան ու առեւտուրի հիմնական կեդրոններ էին:

Որոշ պատումներու մէջ տեղ գտած են նաեւ Դաւիթի ձիուն քարէ մսուրին մասին յիշատակութիւններ: Սասուն-Հայէպ ճամբու կիսուն՝ Ղարաթտախի սարին վրայ, Դաւիթ իր ձիուն համար քարէ մսուր կը շի-

նէ, որպէսզի Սասունէն Հալէպ անցած-դարձած միջոցին ձին կերակրէ.
«Ըն մտոր Հալքա, Սասնու ջանփու գեսն ըր...»³⁰ :

Արտակարգ զեղեցիկ աւանդութեան կը հանդիպինք Դաւիթի՝ բերդը կառուցելու հետեւեալ հատուածին մէջ, ուր կը պատկերուի Դաւիթի առասպելական արագաշարժութիւնը:

Օր մըն ալ Դաւիթ Հալէպի ճամբուն վրայ կը հանդիպի քամիին, քամին կ'ըսէ.

- Դաւիթ ջա՛ն, գաննի՛, էրթանք հըտ իրար:

Դաւիթ ըսեց քամուն. - Քամի՛, խուրպա՛ն,

Ես չըմ աղըզի՛ գաննի քըզի.

Տուն ուր դեսմաս ծառ մը, պուլ մը,

Սար մը, ծոր մը, գնիզ մը՝ գըզըքիս ուրանք,

Չըմ գաննի քըզի³¹:

Հալէպէն վերադարձին Դաւիթ դարձեալ կը հանդիպի քամիին ու կը յանդիմանէ գայն.

- Ես գացի Հալքա,

Ընքա՛ն գործ գատարըցի, տարցա էզը,

Տըռ տու Հըլքա ճանփեն գես չըս արի³²:

Բնորոշ են դիւցազնավէպին զանազան պատումներուն մէջ տեղ գտած այն դրուագները, որոնք կը վերաբերին Հալէպի բնութեան առանձնապատկութիւններուն: Բոլոր այդ մանրամասնութիւնները կ'արտացոլեն ոչ միայն դիւցազնավէպն ստեղծող ժողովուրդին բնութեան հանդէպ զգայուն վերաբերմունքը, այլ նաեւ Հալէպի բնաշխարհին մասին սասունցիներուն իրական պատկերացումները: Ահա քնարական դրուագ մը Մհերի ճիւղէն՝ «Հալքաւու թագաւորի աղջիկ» Գոհարի առաջին հանդիպումը Մհերին հետ եւ անոր զգացումներու արտայայտութիւնը խտացնող հոգատարութիւնն ու գորովայի վերաբերմունքը հանդէպ նշանածը: Մհեր քնացած է պզտիկ «չատըրին» տակ, ոտքերը դուրս մնացած են՝ Հալէպի այրող արեւուն տակ, Գոհարին «սիրտը կը ցալի» ու կը զգուշացնէ.

- Մհե՛ր, Մհե՛ր, գգու՛շ կաց, ըստեղ Սասնայ արեւը չի, Հալէպի արեւն ա, քըզի կը զարկա՛³³:

Ահա նաեւ դրուագ մը, ուր Սասնոյ ջրառատ, լեռնային առուակներով ու աղբիւրներով հարուստ բնաշխարհին կը հակադրուի Հալէպի ջրագուրկ բնութիւնը, ջուրը հորերէն ստանալու իրողութիւնը.

Իսկի ջուր Հալքա վերա չէր գընդընը,

Ինչ որ կըրէ՝ խորու ջուր էր³⁴:

Գրեթէ բոլոր պատումներուն յատուկ են Հալէպի առնչուող բազմաթիւ դրուագներ, որոնց մէջ յստակօրէն կը պատկերացուին Հալէպ քաղաքն ու անոր բնորոշ մանրամասներ: Պատումներուն մեծ մասին մէջ *Քանդուլթի* հասակն ու գեղեցկութիւնը ուղղակիօրէն կը համեմատուին Հալէպի գաղի³⁵, շաքարի, բամպակի եւ այլ իրականութիւններու հետ:

Ահա թէ ինչպէս Դաւիթի մօտ եկած աշուղները կը հիւսեն *Քանդուլթի* գովքը.

Թէ կը հարցնես իրան ըսպիտըկութիւն,

Քանց զբամբակ ըսպիտակ է.

Թէ կը հարցնես իրան ծամեր,

Հալաքի ու կէս է, ոսկի գուն վառվոյ,

Թէ կը հարցնես իրան բոյն,

Իրեք հալաքի գազ է,

Աշխարհի մէջ ո՛չ կար նը, ո՛չ լէ կը ճարուի³⁶:

Երբեմն մանրամասն, երբեմն հպանցիկ այս վկայութիւնները (Հալաքա քաղքը, Հալաբու դուրան, Հալաբու պալատ, Հալէպի դարպասներ, Հալաբու թագաւոր, Հալէպի բերդի շինութիւնը, Դաւիթի գուրգը, 12 թուրերը, Հալաբու արեւը, ջուրը, եւն.) հաւաստի վկայութիւններ են, թէ՛ դիւցազնավէպի ստեղծման ժամանակներուն արդէն Սասնոյ ժողովուրդը ծանօթ էր Հալէպ քաղաքին, անոր տեղանքին, պատմամշակութային իրականութիւններուն:

Արդարեւ, ի՞նչ կապ եւ պատմական հիմք կրնայ ըլլալ Հալէպի բերդին հետ Դաւիթի, աւելին՝ ականատեսներուն այնքան ստոյգ նկարագրութիւններուն միջեւ:

Վերջերս, ազգագրագէտ-բանահաւաք Արուսեակ Սահակեան Սասնայ Ծռերու Դ. հատորին ընդարձակ յառաջաբանին մէջ, անդրադառնալով Սասնայ Ծռերու եւ Հալէպի պատմական առնչութիւններուն, կը յանգի այն եզրակացութեան, թէ՛ Հայաստանն ընդհանրապէս, եւ Սասունը մասնաւորապէս պատմական ամենավաղ ժամանակներէն, արաբական տիրապետութենէն ալ շատ առաջ, սերտ կապեր ունեցած են վաճառաշահ, առեւտուրի կեդրոն Հալէպ քաղաքին հետ³⁷:

Արամ Ղանալանեան, իր *Աւանդապատումին* մէջ կը հաստատէ թէ վերը նշուած Դաւիթի Հալէպի բերդի աւանդութիւնը պատմական հիմք ունի եւ արձագանգն է Եգիպտոսի հետ Սասունի բնակչութեան յարաբերութիւններուն՝ էյուպեան կամ էտրեան հարստութեան շրջանին³⁸:

Վերոյիշեալ մեկնաբանութիւնները, պատմական ճշմարտութեան համապատասխանելով հանդերձ, ամբողջական չեն:

Պատմական բոլոր փաստերը, ինչպէս նաեւ Հայէպի իրր պանդխտութեան հիմնական կեդրոն հանդիսանալու հանգամանքը հիմք ընդունելով կարելի է եզրակացնել, որ Հայէպի առնչուող պատումները արձագանգն են պանդխտութեան ճանապարհով Սասուն հասած Հայէպ քաղաքին մասին նկարագրութիւններուն, գրոյցներուն, որոնք ուղղակիօրէն իրենց արտացոլումը գտած են ինչպէս դիւցազնավէպի, այնպէս ալ բանաւոր գրոյցներու, աւանդութիւններու մէջ: Ի մասնաւորի, երբ նկատի առնենք այն իրողութիւնը, որ վէպը իր հիմնական մասով պատմական է, բայց ժամանակի ընթացքին, սերունդէ սերունդ բանաւոր աւանդութեամբ աճած, զարգացած է զանազան վիպական եւ առասպելական պատումներով, որոնց մէկ մասը քաղուած է ժողովուրդին մէջ տարածուած գրոյցներէն: Այս իմաստով ակներեւ է թափառական գրոյցներու ուղղակի ազդեցութիւնը մասնաւորաբար ճշգրիտ եւ հարազատ նկարագրութիւններու պարագային: Կասկածէ վեր է, որ բերդին պատկերաւոր նկարագրութիւնները ականատեսի իրական վկայութիւններ են, որոնց տարբեր ձեւակերպումներուն կը հանդիպինք վէպի զանազան պատումներուն մէջ:

Հայէպը թէեւ հեռաւոր, սակայն սրտամօտ, հարազատ վայր մըն էր սասունցիին համար, ուր կը գտնուէին իր «ղարիպ մնացած» զաւակներն ու մերձաւորները, իսկ Հայէպի ամրակուռ եւ հսկայ բերդը, սասունցիին մտապատկերին մէջ միմիայն Սասունցի Դաւիթի պէս գերութի տէր դիւցազնը կրնար կառուցել:

Սահակեան իրաւացիօրէն կը նկատէ, որ նշանաւոր այն բոլոր տեղավայրերը, որոնք իրենց դիրքով, դերով, կառուցման ձեւերով ազդեցիկ էին, կը կապուէին Դաւիթի անուան հետ³⁹:

Սասնայ Մռեր ժողովրդական վէպի ազգագրական տարբեր շրջաններու մէջ զրառուած պատումներուն համեմատական քննութիւնը եւս կու գայ հաստատելու սոյն հետեւութիւնը, երբ նկատի առնենք, որ Հայէպի եւ անոր առնչուող նիւթերը առաւել յատուկ են Սասնոյ պատումներուն, մինչ Մոկսի, Շատախի, Մշոյ, Գաւաշի, Հայոց Ձորի եւ այլ պատումներու մէջ Հայէպը առաւելաբար կը յիշատակուի իբրեւ պատմական դէպքերու թատերաբեմ, որուն հետ կ'առնչուին վիպական հերոսները, սակայն այս պարագային կը բացակային տեղանքին մանրամասն եւ ճշգրիտ նկարագրութիւնները (Դաւիթի Հայէպի բերդը կառուցելու եւ այլ մանրամասներ): Ակնյայտ է, որ Սասնոյ պատումները, պահպանելով հանդերձ վէպին դասական կառուցուածքը, կը տարբերին իրենց

յատկանիշերով եւ որոշակի փոփոխութիւններու ենթարկուած են ներքին սիւժէտային իմաստով:

Ազգագրական տարբեր շրջաններու պատումներուն յատուկ են իրական դէպքերու եւ դէմքերու պատմական յիշողութիւնները, որոնք արձագանգն են Սասնոյ եւ Հալէպի միջեւ հնագոյն ժամանակներու ռազմական, տնտեսական կապերուն: Բոլոր այս պատումներուն մէջ սասունցի վիպական հերոսները հանդէս կու գան մերթ իրբեւ Հալարի թագաւորներուն դէմ կռուող եւ յաղթող դիւցազուններ (Մհեր կը ջարդէ Հալարի եւ Մսրայ թագաւորները, Մհեր կը կռուի Հալաբայ թագաւորի որսորդներուն դէմ, կը սպաննէ զանոնք, եւ գերի կը բռնէ թագաւորը)⁴⁰, մերթ իրբեւ խնամիններ (Թագաւորը կը խոստանայ իր Գոհար աղջիկը կնութեան տալ Մհերին, Մհեր կ'ամուսնանայ Հալարի թագաւորի աղջկան հետ)⁴¹, մերթ իրբեւ Հալարու թագաւորներ (Մհեր կը մերժէ Սասուն վերադառնալ եւ կը թագաւորէ Հալարու վրայ՝ «նստեց Հալէպի քախտն»)⁴², մերթ իրբեւ թշնամիներուն դէմ կռուող հերոսներ, փրկարար, ապաւէն ուժեր (Մհեր կը կռուի Հալէպի թշնամի զօրքին, քառասուն դեւերուն դէմ, կը սպաննէ մարդակեր պառաւը, կ'ազատէ Հալբայ քաղաքը հարկերէ)⁴³ եւն.:

Այսպիսով, Սասնայ Ծռեր ժողովրդական վէպը կը ներառնէ թէպէտեւ փոքրագոյն ու մարմրուն, սակայն իւրայատուկ պատմականութեամբ օժտուած տարրեր, որոնք ուղղակիօրէն կ'առնչուին Սասնոյ եւ Հալէպի միջեւ գոյութիւն ունեցող բազմաբովանդակ կապերուն, որոնք չնկատելը անհնար է:

Հալէպ քաղաքին առնչուող նիւթերը առանձնայատուկ տեղ կը գրաւեն Փոքր Մհերի ճիւղին պատկանող պատումներուն մէջ: Ե՛ւ վիպական-առասպելական, ե՛ւ պատմական-իրական միջադէպերով հարուստ պատումները իրենց ընդհանրութիւններով հանդերձ, խիստ կը տարբերին գաղափարական իմաստով: Մհերը իր ծնունդէն արդէն կը կապուի Հալէպ քաղաքին: Պատումներէն մէկուն մէջ Մհեր կը ծնի ափը գոց, «քաղաք քաղաքով» չեն կրնար անոր ձեռքը բանալ, երբ «խեր կը գայ» ձեռքը կը բանան, ափին մէջ գրուած է՝

Դու անմախ որտի ես.

Քու գիր Հալաբն ա,

Քու տեղ Ակոփու քարն ա...⁴⁴:

Մհերի ափին մէջ գրուած գիրը, որոշակի ականարկ է անոր յետագայ ճակատագիրին: Մհերը ի սկզբանէ հեռացուած է հայրենի տունէն ու ժողովուրդէն, ան կը մեծնայ Սասունէն հեռու՝ «օտարութեան» մէջ,

մօրենական մեծ հօր երկրին մէջ: Դիւցազնավէպին առանցքային դրուագներէն է հօրը հետ Մհերին բախման միջադէպը. Դաւիթ կ'անիծէ որդին, դատապարտելով զայն անժառանգութեան եւ անմահութեան:

Բերուած հատուածին մէջ, ակնյայտ է շեղումը էպոսի բուն կառուցուածքէն: Եթէ Դաւիթի անէծքը՝ Մհերին անմահութեան դատապարտումը եւ ժայռի մէջ փակուելու դրուագները կը համապատասխանեն Սասնայ Մռերու աւանդական կառուցուածքին, ապա Մհերի ճակատագիրն ու Հալէպի աղերսը անկախ են եւ ամէնեւին յատուկ չեն էպոսի բուն օրինաչափութիւններուն: Սակայն, առաջին հայեացքով մութ եւ անմեկնելի այս աղերսը նոյնպէս օժտուած է իւրայատուկ պատմականութեամբ եւ ուղղակիօրէն կը կապուի ժողովուրդի պատմական բախտին եւ աշխարհընկալման հետ: Այստեղ հիմնական գաղափարը հանդէս կու գայ վերափոխուած ու վերաիմաստաւորուած կերպով: Սասնայ Մռերը ստեղծող ժողովուրդը պատմութեան ընթացքին անմիջականօրէն կրած է պանդխտութեան պատճառած բազում չարիքները, որ բնականաբար իր արտացոլումը պիտի գտնէր նաեւ Սասնայ Մռեր էպոսին մէջ:

Ծնողներուն մահէն ետք, Մհեր զրկուած է իր հայրենի ժառանգութենէն: Չենթարկուելով Ձէնով Օհանի կնոջ գայթակղութիւններուն, ան զրպարտութեան զոհ կը դառնայ ու կ'արտաքսուի տունէն: Սասուն աշխարհէն մերժուած Մհերը ծնողներուն գերեզմանին վրայ կու լայ ու կը կանչէ.

- Խերի՛կ, վի՛ր իլի, խերի՛կ, վի՛ր իլի,
Մասման տնէն բերար իմ իլի,
Ախշրքի իրիսիմ բերար իմ մնացի...⁴⁵:

Աստուծոյ հրամանով ձայն կու գայ հօր գերեզմանէն.

Գացիր դավրանը ձեռնէս,
Թափիր մազըն մուրուսէս.
Քու գիր Հալաք գրած ա.
Քու տեղ Ակուփու քարն ա...⁴⁶:

Ապա կը լսուի մօր ձայնը.

- Ո՛րդի, գացի մըջալնը ձեռնիս,
Թափի մազիրն իրիսիս,
Գնա՛ Հալաքա քաղաք՝
Քու խաց թխուկ ի,
Քու եմակ եփուկ ի...⁴⁷:

Զարմանալի չէ՞՞ բանաստեղծական գողտրիկ այս հատուածը, որ ներքին նրբագիծով մը կը կապուի պանդխտութեան գաղափարին, իր

խորքին մէջ արտացոլելով հայրենի եզերքին մէջ չարին կողմէ հալածուած, մերժուած Մհերի (պանդուխտին) հոգեբանութիւնը, եւ ծնողներուն իմաստուն խորհուրդը՝ «իր տեղ Հալաբու հողն էր» (պանդխտութեան ապահով վայր), հո՛ն է որ անտերունչ պանդուխտը կրնար իր հացը ճարել, իր ապրուստը հոգալ: Մհեր ճակատագրով դատապարտուած է միայնակ ըլլալու («Ախշրքի իրիսին բերար իմ իլի...»), ահա այս գաղափարը անկասկած խոր հետք ձգած է ժողովուրդի գիտակցութեան մէջ եւ ժամանակի ընթացքին էպոսին հաղորդած է ժողովուրդի պատմական ճակատագրէն անբաժան՝ պանդխտութեան երեւոյթն ու անկէ բխող կենսափորձի լրացուցիչ մանրամասներ:

Հալէպ քաղաքին վերաբերող դրուագներուն մէջ լայն արձագանգ գտած է սասունցիներուն Հալէպի մէջ հաց վաստկելու, հացը Հալէպէն ստանալու պատմական իրողութիւնը: Կարգ մը պատումներու մէջ կը հանդիպինք ստոյգ ակնարկութիւններու՝ «Սասունայ հաց Հալէպայ կու գար»: Ընդ որում, այստեղ դրսեւորուող «հաց»ի խնդիրը պէտք է ընդունիլ երկակի իմաստով: Հացը այս պարագային ե՛ւ ապրուստի միջոց է, ե՛ւ աշխատանք, ե՛ւ գոյութեան իմաստ եւ վերջապէս՝ Սասնոյ ժողովուրդին համար կենսական նշանակութիւն ունեցող Հալէպէն ներմուծուող բուն հացամթերք:

Ջանազան պատումներու մէջ առկայ են իւրայատուկ պատմականութեամբ օժտուած դրուագներ, որոնք ժամանակի ընթացքին վիպական զարգացման ու փոփոխութիւններու ենթարկուելով, որոշակիօրէն կը կրեն Հալէպի հետ առեւտրա-տնտեսական յարաբերութիւններու, պատմական անցուդարձերու անմիջական ազդեցութիւնը: Այս առումով ամէնէն բնորոշը՝ Մհերին առիւծի դէմ կռիւին դրուագն է: Պատանի Մհերը զօտեմարտի կը բռնուի Սասնոյ ճամբաները փակող, սով եւ թանկութիւն պատճառող առիւծին հետ եւ յաղթելով կ'ազատէ Սասունը սովէն: Նախապէս, երբ Սասնոյ ժողովուրդը Մհերին դիմելով կը խնդրէ ճար մը գտնել, Մհեր կ'երթայ Քեռի Թորոսին քով ու մանուկի պարզամտութեամբ կը հարցնէ.

Միեր հարցուց. - Ինչի՞ց է՝ հաց չըկայ.

Կարկո՞ւտ զարկէ, քամի՞ն քաղէ,

Տօ՞թն է տուէ...

Քեռին ասաց.- Չէ՛, էտուց չէ:

Մեր երկիր վար ու ցանք քիչ է.

Մեր հաց Շամա, Հալէպա կը գար:

Չէ, մէկ առիւծ է լուս ընկէ...

Ճամբան կտրեց ճամբորդներէն.

Գալոդ ու Էրթացոդ հատաւ.
Մարդ չի կարնա ճամբայ Էրթայ՝
Շամից Էստեղ, Էստեղից Շամ.
Էտո՛ր համար հացի պակաս
Ու քանկութիւն ընկաւ աշխարհ⁴⁸ :

Ահա, մօտաւորապէս այսպիսի վիճակ ստեղծուած էր Հայաստանի մէջ սեւեռութեամբ արշաւանքներէն ետք, որոնք շատ չանցած պիտի ողորդէին բովանդակ Փոքր Ասիան, Ասորիքն ու Պաղեստինը: Հետաքրքրական նմանութեամբ կը նկարագրէ Ուռհայեցին սեւեռութեամբ նուաճումները. «...Վասն զի արեւմաւորքու եւ գազանացեալ ազգն Թուրքաց տարածեցաւ ընդ ամենայն երեսս երկրի, որ ոչ մնաց գաւառ ի խաղաղութեան, այլ կայր մատնեալ ամենայն տունն քրիստոնէից ի սուր եւ ի գերութիւն. եւ արգելաւ վաստակ հողագործութեան յերկրէ, եւ հատաւ կերակուր հացի, եւ սրտով եւ եւ գերութեամբ հատան մշակք եւ վաստակաւորք, եւ առհասարակ տարածեցաւ ընդ ամենայն աշխարհս: Եւ անմարդ եղեն բազում գաւառք, եւ քակեցաւ տունն արեւելից, եւ եղեւ աւերակ աշխարհն Հռոմոնց, եւ ոչ ուրեք գտանէին հաց, եւ կամ դադար հանգստեան մարդոյ...: ...Եւ զայս ամենայն աչք մեր տեսանէին»⁴⁹ :

Պատմական հաւաստի տեղեկութիւններ կը պարունակէ նաեւ սասունցի վիպասացի մը հետեւեալ հաղորդումը. «Սասունը հողագործի էր, լեռնային, ուրեմն եւ՝ հացագործի, աշխատանքի ու ապրուստի միջոցներից գործի», Սասնոյ ժողովուրդի ապրուստի միակ միջոցը Հալէպի մէջ աշխատանքն էր: Այդ պատճառով ալ Դաւիթը բարեկամական կապեր կը հաստատէ Հալէպի ամիրային հետ, անկէ արտօնութիւն կը ստանայ, որ ազատ առեւտուր ու ելումուտ ըլլայ Սասնոյ եւ Հալէպի միջեւ, որպէսզի սասունցիներուն հնարաւորութիւն տրուի աշխատիլ Հալէպի մէջ եւ ինք ալ կ'իրականացնէ պայմանը, Հալէպի մէջ կը կառուցէ բերդ մը սասունցի աշխատաւորներու ձեռամբ⁵⁰ :

...Ու Հալապա Ամիրայից ջոջ ամբ Էկաւ,
Օր ազատ արտիլ-իգել եղնի մէջ Հալպին ու մէջ Սասունին:
Մէջի Սասունը շատ սարով եղնելու համար
Շատ ցորեն, գարի չըր իգէ,
Էնոր համար ժողովուրդ շատ աղքատ ար.
Ըր ապրել մնակ օր Հալապի աշխատանքէն էր:
Դաւիթ լէ ըր ժողովրտի ապրելու համար
Բարեկամ էղաւ հատ Հալպի Ամիրայի գլխաւորին
Ու էտ Ամիրայի գլխաւորի ամրով

Դաւիթ մաչ Հալպա քաղաքին
Բերդ մը շինեց ըր ժողովրդով⁵¹:

Չափազանց ուշագրաւ այս դրուագը, կարելի է ընդունիլ իբրեւ ա-
մենագորաւոր փաստարկ Սասնոյ ժողովուրդին Հալէպի հետ ունեցած
հնագոյն կապերուն, սակայն այն կը պարունակէ նաեւ բացառիկ հա-
րազատութիւն ներկայացնող նրբերանգ, որ կարելի չէ չըջանցել:

Ամենահին ժամանակներէն հացագործութիւնը եղած է գաղթական
եւ պանդուխտ սասունցիներուն հիմնական զբաղումը Հալէպի մէջ. ա-
ւելի՛ն, պանդուխտ սասունցիներուն մենաշնորհը եղած են հացագոր-
ծութիւնն ու յարակից արհեստները: Հալէպի մէջ սասունցի տարրը ա-
ռաւելաբար ճանչցուած էր իբրեւ հացթուխ, փռապան, ջաղացպան: Այս
գուգադիպութիւնը անշուշտ պատահականութիւն չէր կրնար ըլլալ:
Թերեւս այն արդիւնքն էր Սասնոյ եւ Հալէպի միջեւ մասնաւոր համա-
ձայնութեան մը: Որոշ փաստեր հիմք ընդունելով կարելի է նաեւ են-
թադրել, որ սասունցիներուն հացագործութեան եւ յարակից արհեստ-
ներուն առանձնաշնորհումը գաղութին մէջ, կու գար պատմական այդ
ժամանակներէն, որ շարունակուեցաւ նաեւ յետագայ դարերուն: Ասոր
լաւագոյն վկայութիւններէն կարելի է ընդունիլ այն փաստը, որ հինէն
ի վեր տեղացի արաբ ժողովուրդը սասունցի փռապաններուն տուած էր
«սուսանի» (սասունցի) կոչումը, մինչեւ անգամ «սուսանի» եզրը հոմա-
նիշ դարձած է փռապան (հացագործ) բառին: Մեր օրերուն իսկ, գիւղա-
կան շրջաններու մէջ պահպանուած է հացի տեսակ մը որ կը կոչուի
«սուսանի» հաց:

Թերեւս պէտք չէ սոսկ պատահական գուգադիպութիւն սեպել նաեւ
դիւցազնավէպին մէջ տեղ գտած Սասնայ Ծռերուն Հալէպի մէջ հաց
թխելու իրողութիւնը: Մհեր քառսուն դեւ եղբայրներուն հետ Հալքա
քաղաքը հասնելով կ'ըսէ «իս խմուր կ'ենիմ, խաց կը թխիմ» եւ «Մհեր
փուռ վառից, խաց թխից»⁵²:

Ի վաղուց անտի, սասունցիին հիմնական զբաղումներէն եղած է ա-
նասնապահութիւնը, պարագայ մը որ լայնօրէն իր արձագանգը գտած է
Սասնայ Ծռեր դիւցազնավէպին մէջ: Ժողովուրդին կերպարը իր մէջ
խտացուցած դիւցազն Դաւիթը (Մհերը) հորթարած է, հովիւ ու գառնա-
րած, ամէն օր սարերը կ'երթայ հովուութեան, ազատ-անարգել կը շրջի
հեռու եւ մօտ քաղաքներուն մէջ:

Մհեր մեծըցաւ, ելաւ ուժ տեխ առաւ,
Հրտտը օթ-ուր տարեգան էղաւ,
Երգընցաւ, էղաւ կըց բարտի մը:

Ընն օր գերքեր սարեր գոյորդէր, նեճրութն գէնէր.

Գերքեր հրտտը՝ Մսրը, հրտտը՝ Հալաբ, հրտտը՝ Ստրմպոլ,

Հրտտը՝ Շամ, հրտտը՝ Բաղդատ...⁵³:

Եթէ նկատի չառնենք տարածքային վիպական ազատութիւնը, ապա Սասնայ Ծռերուն՝ խաչնարած հովիւներուն Հալէպ, Ստամպոլ, Շամ, Պաղտատ քաղաքներուն մէջ յայտնուիլը նոյնպէս պատմական որոշակի հիմք ունի:

Անասնապահութիւնը, անոր զուգընթաց նաեւ անասուններու առեւտուրը գլխաւոր եւ հիմնական տեղ կը զբաղեցնէր Սասուն-Հալէպ առեւտրա-տնտեսական կապերուն մէջ: Անասուններու վաճառքը գլխաւորաբար կ'իրականացուէր Հալէպի մէջ, ամենայն հաւանակա-նութեամբ, տեղւոյն հայ վաճառականներուն միջոցով:

Ինչպէս կը վկայէ Վարդան Պետոյեան, ժամանակի ընթացքին Սաս-նոյ մէջ ձեւաւորուած էր անասնապահութեան եւ առեւտուրի յատուկ կարգ, որուն համեմատ կ'իրականացուէր առեւտուրը:

Սասնոյ մէջ առեւտրականները «թեճիլ» (արար՝ առեւտրական) կը կոչուէին: Անոնք գլխաւորաբար կը զբաղէին անասուններու առեւտու-րով: Թեճիլները, հարկերը վճարելու շրջանին, համապատասխան գու-մար կը տրամադրէին անասնատէրերուն, փոխարէնը յաջորդ տարի ա-նասուններ կ'առնէին պարտքի դիմաց: Անասուններու այս առեւտուրը կերպով մը վաշխառութեան վերածուած էր, փոխ տրուած 20 ղուրուչի կամ 1 մեճիտիէի դիմաց, յաջորդ տարի դրամ ստացողը պարտաւոր էր վճարել մէկ տարեկան ոչխար, ան ալ ձմեռը պահելով ու գարնան արօ-տին հասցնելով: Գարնանամուտին անոնք կը հաւաքէին անասունները, Սասնոյ լեռնային արօտավայրերու մէջ վարձու հովիւներու միջոցով խնամելէ ետք, աշնան հօտը կը քշէին հեռաւոր վայրեր՝ Տիարպեքի, Հալէպ, Շամ, Մուսուլ եւ նոյնիսկ Պաղտատ եւ կը վաճառէին մեծ շա-հով. 20 ղրշ-ի առնուած այծը կը վաճառուէր 70-80 ղրշ-ի, արու ոչխարը՝ 30 ղրշ-ի փոխարէն մինչեւ մէկ ոսկիի⁵⁴:

Անասուններու վաճառքէն զատ աղբիւրներուն մէջ ընդհանուր կարգով կը խօսուի նաեւ գիւղատնտեսական որոշ ապրանքներու առեւ-տուրին մասին: Սասունցի առեւտրականները սովորաբար տարուան մէջ երկու անգամ՝ գարնան եւ աշնան, Հալէպի հռչակաւոր շուկայ կ'արտահանէին Սասնոյ բնաշխարհին յատուկ բազմատեսակ բնա-մթերք՝ գիտոր, մեղր, ինչպէս նաեւ բուրդ, այծի եւ գառան մորթ եւն: Կը ներմուծուէր առաւելաբար հիւսուածեղէն, տպածոյ, մանած, կտաւ, չուխա, ներկեղէն, մեծ քանակութեամբ օճառ, շաքար, համեմ, եւն:

Սասնոյ եւ Հալէպի միջեւ առեւտրատնտեսական յարաբերութիւնները նոյնպէս լայն արձագանգ գտած են Սասնոյ աշխարհին յատուկ բանահիւսական նիւթերուն մէջ: Նշանաւոր էր յատկապէս Սասնոյ մեղրը, որուն հոչակը տարածուած էր երկրի սահմաններէն դուրս: Մանուկ Մհերը օտարութեան մէջ, Մսրայ Մելիքի տան մէջ կը կերակրուէր հայրենական մեղր ու կարագով: Սասնոյ ազգագրական նիւթերէն մեզի հասած են մեղրի շուրջ հիւսուած սքանչելի աւանդութիւններ, գրոյցներ, հեքիաթներ⁵⁵:

ՀԱԼԷՊԸ ՊԱՆԴԽՏՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆ

Սասնոյ աշխարհի եւ Հալէպի պատմական կապերուն մէջ առանձնայատուկ տեղ կը զբաղեցնէ պանդխտութեան թեման:

Դեռ միջնադարուն, Հալէպը իր աշխարհագրական եւ տնտեսական դիրքով կարեւոր կեդրոն էր գաղթական ու պանդուխտ հայերուն համար: Ամէն տեսակ ճնշումներէ, ծանր հարկերէ, կեանքի եւ ապրուստի անապահովութենէն խոյս տալով, աշխատանքի ընդունակ տարրերը, յաճախ միայնակ, երբեմն ընտանիքներով, ձգելով հայրենի բնաշխարհը՝ կու գային Հալէպ:

Հալէպ հաստատուած հայ ազգաբնակչութեան մէջ, Ժէ. դարէն սկսեալ նկատառելի թիւ կը կազմէին սասունցի գաղթականները: Սասնոյ լեռնային ու քարքարոտ բնութիւնը, ինչպէս նաեւ թուրք եւ քիւրտ ցեղախումբերուն անընդատ ասպատակութիւնները, արգելակած էին արհեստներու եւ տնտեսութեան զարգացումը: Այդ է պատճառը, որ Սասնոյ բնակչութեան կարեւոր մէկ հատուածը թէ՛ կեդրոնէն, թէ՛ գիւղերէն կը դիմէր մօտակայ եւ հեռաւոր վայրեր:

Սասնոյ հայութեան ազատատենչ ոգին մղած էր զինք ապստամբութեան, որուն հետեւանքով ան կղզիացած ու մեկուսացած, մատնուած էր տնտեսական ծանր կացութեան: Այսպիսով, Սասնոյ հայութեան Հալէպ արտագաղթը կապուած էր մէկ կողմէն երկրին մէջ տիրող քաղաքական-տնտեսական անկայուն վիճակին, միւս կողմէ՝ Հալէպի մէջ աշխատանքի համեմատաբար բարենպաստ պայմաններուն հետ: Հալէպ կը հանդիսանար սասունցիին պանդխտութեան հիմնական վայրերէն մէկը, ուրկէ փոքրաթիւ պանդուխտներ կ'անցնէին նաեւ մօտակայ Այնթապ եւ Քիլիս քաղաքները: Պանդուխտներուն համար, յատկապէս առաջին շրջանին, յուսալի յենարան էին այն հայրենակիցները, որոնք նախապէս հաստատուած էին Հալէպ: Իւրաքանչիւր ընտանիքէ մէկ, երբեմն նաեւ երկու եւ ավելի տղամարդ կը պանդխտէին քանի մը տարի, որոնց վերադարձէն ետք, զանոնք կը փոխարինէին ընտանիքին միւս ան-

դամները, եւ այսպէս շարունակ: «Տալտրիկի բնակչութեան մէջ,- կը գրէ Զ. Յովհաննիսեան Սասնոյ պատմութեան նուիրուած իր երկասիրութեան մէջ,- ընդունուած եւ տարածուած էր օտարագնացութիւնը: Բոլոր ընտանիքներից երիտասարդները 3-5 տարով մեկնում էին Հալէպ, աշխատում էին, եւ անհրաժեշտ գումար ձեռք բերելով, տուն վերադառնում»⁵⁶:

Սասունցի երիտասարդներուն Հալէպ պանդխտելը այնքան ընդհանրացած է ժամանակին, որ իր անմիջական արտայայտութիւնը գտած է Սասնոյ ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ: Ահա բնորոշ պատառիկ մը.

Լուսնագն աղ պագն իճեր էր

Պագն արետով ցուել էր,

- Լուսնագ, խուրբան ո՞ր գերթաս,

- Գերթամ վըր Հալբա Սարուն,

- Շատ պարիս դար ըմ եարուն⁵⁷:

Ահա նաեւ Սասունէն Հալէպ հասած նամակ-հանելուկ մը.

Էստիխ ցանըմ,

Հալէպ քաղըմ⁵⁸:

«Սասունցին դարիպութեան չէր գնում,- կը գրէ Պետոյեան իր Սասնայ Ազգագրութիւնը հատորին մէջ,- իսկ երբ կարիքն ստիպում էր դարիպութեան ճամբան բռնել, միայն Սիրիա, Հալէպ՝ արաբ ժողովրդի հիւրն էր լինում: Ահա թէ ինչու արաբական այդ պատմական քաղաք Հալէպումն են կեդրոնացուած սասունցիները, որոնք մեծ մասամբ հացթուխ, ջրաղացպան եւ ռանչպարներ են»⁵⁹:

Առհասարակ սասունցիներ Հալէպի մէջ կ'ապրէին աւանդական բարքերով ու սովորութիւններով: Հետաքրքրական է, որ նոյնիսկ երկար տարիներ Հալէպ մնալով, անոնք ոչ միայն հաւատարիմ մնացած են իրենց սովորոյթներուն, այլեւ պահպանած են իրենց տարազն ու գաւառաբարբառը: Արտաւազդ արք. Սիւրմէեան իր Պատմութիւն Հալէպի Հայոցին մէջ, խօսելով Հալէպ հաստատուած սասունցիներուն մասին, կը գրէ, թէ սասունցի ազգայինները իրենց իւրայատուկ տարազով եւ կենցաղավարութեամբ յատուկ հետաքրքրութիւն ստեղծած էին Հալէպի մէջ, իրենց վրայ կեդրոնացնելով շրջապատի ուշադրութիւնը, եւ զարմանալի չէ, որ անոնց հայ ըլլալուն մասին գիտէին միայն տեղաբնակ հայերը, ուրիշներ կը կարծէին թէ անոնք այլ ժողովուրդէ մը սերած են⁶⁰, պարագայ մը, որ մինչեւ անգամ առածի կարգ անցած էր տեղացի ժողովուրդին մօտ՝ «Սասունցին ո՛չ իսլամ է, ոչ քրիստոն-

եայ»⁶¹։ Այս երեւոյթը ունի իր տրամաբանական բացատրութիւնը։ Սասնոյ աւանդապաշտ ժողովուրդը, իր առանձնայատուկ կենսաձեւով եւ բարքերով, ընդհանուր ոչինչ ունէր տեղի հայութեան հետ։ Տարբեր ժամանակներու, ամենատարբեր կողմերէ Հալէպ հաստատուած հայութիւնը դարերու ընթացքին կորսնցուցած էր իր ազգային դիմագիծը եւ կը ներկայացնէր ազգային խայտաբղետ զանազանութիւն մը։

Իրաւամբ, իր ազատ լեռնաշխարհին դարերով կառչած սասունցիներ միշտ ալ դժուարութեամբ թողած է հայրենի եզերքը։ «Սասնայ մարդ իրաւունք չունի էրթա, ուրիշ տեղ տուն շինի»⁶², այս էր սասունցիին դարերու ընթացքին արմատացած հոգեբանութիւնը։ Բայց երբ դաժան թշնամին կը ստիպէր «ղարիքի աշխարհներ» դիմել, օտարութեան մէջ անգամ, ան կ'ապրէր հայրենիքի կարօտով, միշտ վերադարձի յոյսով, հոգեկան ամուր թելերով կապուած մնալով հայրենի եզերքին, հարազատ բնաշխարհին, բառ ու բանին։

«Ան հայրենիքի սիրով եւ կարօտով զեղուն, անոր հնամենի աւանդութեամբ սնած ու ապրած՝ չէ մոռցած երգն ու տաղը, պարն ու սրինգը իր հայրենի լեռներուն, եւ շարունակ իր աշխատանոցին մէջ երգած ու արտասանած է գողտրիկ երգեր իր հոգեթով սրինգովը»⁶³։ Հետաքրքրական է յատկապէս այն վկայութիւնը, թէ՛ տօնական օրերուն սասունցիները կը հաւաքուէին քաղաքին կեդրոնական հրապարակը եւ երբ հրապարակով մէկ կը հնչէին հայկական աւանդական գուռնան ու սասունցիներու պարեղանակները, անմիջապէս անոնց շուրջ կը համախմբուէր հոծ բազմութիւն մը, որ հիացմունքով կը դիտէր լեռնցիներուն խրոխտ պարերը, կը հիանար անոնց երգով ու պարով⁶⁴։

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ, ԶԲԱՂՈՒՄՆԵՐ

Նկատեցինք արդէն, որ հին ժամանակներէն ընդհուպ մինչեւ Ի. դարու սկիզբները, եւ անգամ աւելի ետք հացագործութիւնը եղած էր սասունցիներուն տնտեսական կեանքին հիմնական տարրերէն մէկը։ Աղբիւրները կը վկայեն, որ Ժ. դարուն արդէն, Հալէպի հացագործութիւնը կեդրոնացած էր հայերու ձեռքը⁶⁵։ 1896ին, Արեւելեան Մամուլի Հալէպի թղթակիցը կը գրէ. «Քաղաքիս գրեթէ ամբողջ հացագործները սասունցի հայեր են»⁶⁶։

Օսմանեան պետական տուրքերու՝ ճիզյէի⁶⁷ տոմարական արձանագրութիւններէն⁶⁸ կարելի է յստակ պատկերացում կազմել գաղութին մէջ սասունցիներուն թիւին, ինչպէս նաեւ անոնց հիմնական զբաղումներուն եւ արհեստի տեսակներուն մասին։ Եղած տուեալները համադ-

րելով կարելի է հետեւցնել, որ ԺԹ. դարու կէսերուն Հալէպի արհեստագործ վարպետներուն մէջ թուային մեծամասնութիւն կը կազմէին տեղացի եւ պանդուխտ հայերը: 1844ի տուեալներով ճիշդի տուրք վճարած են շուրջ 1000 տեղարնակ հայեր: Հալէպ գտնուող «օտարականները»՝ պանդուխտները՝ 100էն 90 յարաբերութեամբ եղած են հայերը, ընդ որում՝ գաղթական եւ պանդուխտ հայերուն ընդհանուր թիւը 1844ին եղած է 766, իսկ 1849ին՝ 726: Ասոնց հիմնական մասը, 52 առ հարիւրը եկած էր Սասունէն եւ Արարկիրէն: Նոյն արձանագրութեանց համաձայն, Հալէպի մէջ կային 154 սասունցի պանդուխտներ, որոնցմէ 111ը կը զբաղէին հացագործութեամբ եւ յարակից արհեստներով, իսկ 39ը՝ բռնակիրներ էին: Ծիցջէի մէկ այլ վիճակագրութեան համաձայն, Հալէպի 114 հացագործներէն 71ը եղած են պանդուխտ սասունցիներ, իսկ 35ը՝ տեղացի հայեր, ընդ որում տեղացի հացագործներուն մեծամասնութիւնը դարձեալ սասունցիներ էին, որոնք արդէն ժամանակէ մը ի վեր հաստատուած էին Հալէպ: Նոյնն է պարագան նաեւ փռապաններուն: 46 փռապաններէն 36ը եկուոր սասունցիներ էին, իսկ 4ը՝ բնիկ հայեր: Ընդհանուրին մէջ մեծամասնութիւն կը կազմէին նաեւ ջաղացպանները: 5 եկուոր ջաղացպաններէն 4ը սասունցի պանդուխտներ էին:

1880ին Կ.Պոլսոյ Պատրիարքարանի յանձնարարութեամբ Հալէպի Առաջնորդարանի կազմած պաշտօնական մարդահամարը մանրամասն տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Հալէպի եւ շրջակայքի գաղթական եւ պանդուխտ հայերուն մասին:

Այսպէս, մարդահամարի տուեալներուն համաձայն, 1880ին Հալէպի մէջ կային 303 սասունցի պանդուխտներ, որոնք եկած էին Սասնոյ աւելի քան 30 գիւղերէն, ընդ որում՝ մեծամասնութիւն կը կազմէին Մշգեղ (40), Խնձոր[իք] (37), Զըրթըն (35), Թաթուկ (24), Պըլլօն (22), Պէրդէն (19), Դալարձոր (14), Քաջաւրան (11), Խըլով (10), Քրտաման (11), Բուէ (9) գիւղերու պանդուխտները: Ասկէ զատ, շուրջ 20 սասունցի պանդուխտներ կ'աշխատէին Հալէպի շրջակայ գիւղերուն մէջ, բոլորն ալ ջաղացպան⁶⁹:

Սասուն գաւառի բազմաթիւ գիւղերէն ու գաւառներէն ծայրայեղ ծանր կացութեան մատնուած էր յատկապէս Փսանաց գաւառակը: Այդ է պատճառը, որ պանդուխտներուն գերակշռող մեծամասնութիւնը կու գար յիշեալ գաւառակէն:

Նոյն մարդահամարին պարունակած տուեալներուն համաձայն, Հալէպի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ սասունցի արհեստաւորները հետեւեալ համամասնութեամբ կ'աշխատէին իրրեւ՝

հացագործ - 213 մարդ

ջաղացական - 67 մարդ

քիլէճի (ցորեն կշռող) - 1 մարդ

խանճի (խան - խանութ, մթերանոց, որմէ՝ խանութպան) - 20 մարդ
բանուոր - 2 մարդ:

Թուական այս տուեալներէն ականյայտ է, թէ սասունցի պանդուխտներուն մէջ որքան լայն տարածում գտած են եւ համեմատական ինչպիսի տեղ կը գրաւեն հացագործութիւնն ու ջաղացականութիւնը:

Մարդահամարին մէջ կը յիշուին 32 տեղաբնակ սասունցիներ եւս, որոնցմէ 30ը ամուսնացած եւ ընտանիք կազմած են Հալէպի մէջ: Իւրաքանչիւրը միջին հաշուով ունի ընդամէնը 1,6 զաւակ, որ անշուշտ խիստ նուազ թիւ մը կը ներկայացնէ ժամանակին համար: Յատկանշելի է, որ տեղաբնակ սասունցիներու պարագային նոյնպէս հիմնական տեղ կը գրադեցնեն համանման արհեստները, անոնցմէ 17ը հացագործ են, 9ը՝ ջաղացական, մնացեալը՝ այլ արհեստներու տէր⁷⁰:

Վիճակագրական որոշ տուեալներ հնարաւորութիւն կ'ընձեռեն հետեւելու նաեւ պանդուխտներու թուական աճին՝ ըստ անոնց Հալէպ կեցութեան տարիներուն:

Այսպէս, նոյն 1880ի տուեալներով, հալէպաբնակ 355 սասունցիներէն 118ը Հալէպ հաստատուած էին վերջին մէկ տարուան ընթացքին, 129ը երկու, 26ը՝ երեք, 17ը՝ չորս տարի առաջ: Տաս եւ աւելի տարիներէ ի վեր Հալէպ հաստատուածները փոքր թիւ մը կը կազմէին:

Մարդահամարին մէջ կատարուած նշումներուն համաձայն, սասունցի պանդուխտներուն միջին տարիքը կը կազմէ 26,19: Ասկէ պէտք է հետեւցնել, որ արտագաղթի կը դիմէին հիմնական երիտասարդ, աշխատունակ տարրերը: Նշենք, որ բերուած թիւերը չեն ներգրաւեր իգական սեռը:

Մէկ այլ վիճակագրութեան համաձայն 1881ին հալէպահայութիւնը բաղկացած է 425 տուն տեղաբնակ հայերէ եւ 470 պանդուխտներէ, որոնցմէ 220ը սասունցի⁷¹:

Անշուշտ, վիճակագրական այս տուեալները սասունցիներուն ճշգրիտ թիւը չեն ներկայացնիր, այն պատճառով, որ ժամանակէ մը ի վեր Հալէպ հաստատուած գաղթական ընտանիքներու պարագային վիճակագրութիւններու մէջ չէր նշուեր անոնց ուրկէ եկած ըլլալը, երբեմն ալ իրենք՝ պանդուխտները հարկային եւ այլ պարտաւորութիւններէ խուսափելու համար, հաշուառումներէ դուրս կը մնային:

Նկատելի է, որ յատկապէս 1879-1880ին, Սասունէն արտագաղթը խոշոր չափեր ստացած է, որ հետեւանքն էր նոյն թուականներուն

թրքական կառավարութեան ազգային, տնտեսական ծանր ու ճնշիչ քաղաքականութեան:

Բոլոր տուեալները ի մի բերելով, կրնանք հետեւցնել, թէ մինչեւ ԺԹ. դարու 80ականները սասունցիները Հալէպի մէջ կը շարունակէին գերակշիռ դեր պահպանել, սակայն 1880 եւ յատկապէս 90ականներուն աւելի մեծ թափ կը ստանայ պանդուխտներուն ներհոսքը: Այդ ժամանակամիջոցին պանդուխտ արհեստաւորներու թուական աստիճանական աճը զգալի էր ընդհանուր գաղութին բնակչութեան մէջ, որ պայմանաւորուած էր ԺԹ. դարու վերջին քառորդին հայ կեանքին մէջ տիրող քաղաքական ծանր կացութեամբ ընդհանրապէս, եւ 1894-1896ին Սասնոյ մէջ տեղի ունեցած աղիտալի դէպքերով՝ մասնաւորապէս:

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԱՐՀԵՍՏԱԻՈՐՆԵՐՈՒ ԷՄԵԱՖՈՒԹԻՒՆԸ

Սասունցի պանդուխտ արհեստաւորները Հալէպի մէջ ստեղծած էին ինքնուրոյն «էսնաֆութիւն» (համաքարութիւն), որուն շուրջ համախմբուած էին սասունցի հացագործները, ջաղացպանները, փռապանները, քիլէճիները:

Հալէպի եւ շրջակայ գաղթավայրերու մէջ արհեստակից հայրենակիցներուն իրաւական եւ տնտեսական կեանքը կարգաւորելու համար *էսնաֆը* ստեղծած էր յատուկ կանոնակարգ, որով նախանձախնդիր եղած է բարօքել իր անդամներուն տնտեսական դրութիւնը, ամէն կերպ ջանացած է սատարել օգնութեան կարօտ, աղքատ եւ հիւանդ հայրենակիցներուն:

Արհեստաւորներուն կողմէ ընտրուած ղեկավարը՝ *շէյխը*, կը գլխաւորէր սասունցիներու համայնքը, կը հարթէր ներքին խնդիրները, արհեստի հետ կապուած անհամաձայնութիւնները, կը վարէր սասունցիներու եւ Առաջնորդարանի միջեւ յարաբերութիւնները, կը հսկէր պետական հրահանգներու գործադրութեան եւն: Արտաւազդ արքեպիսկոպոս, իբր սասունցիներու առաջին շէյխ կը յիշատակէ Մխսի Պետիկը, ԺԸ. դարու վերջի Հալէպի երեւելի դէմքերէն, որ իրրեւ «կորովի, բանիմաց եւ լրջախոհ անձ»՝ ազդեցիկ դիրք ունեցած է գաղութին ազգային-եկեղեցական կեանքէն ներս: Խոշոր հարստութեան տէր Մխսի Պետիկ մեծ յարգանք եւ վստահութիւն վայելած է կառավարական շրջանակներուն մօտ, կարեւոր ծառայութիւններ մատուցած է պետական-գիտութեան իշխանութիւններուն, մերթ ընդ մերթ հոգացած է բանակին եւ սպայական գորախումբին սննդամթերքը: Սասունցիներու պարագլուխներէն էր Կէրպէն, որ ծանօթ էր իր ազգասիրութեամբ ու քաջագործու-

թիւներով: Անոր մասին կը պատմեն, որ անգամ մը սասունցիներուն գլուխն անցնելով կռուի ելած է ազգապատկան հողերը բռնագրաւած օտարներուն դէմ եւ յաջողած է խափանել ոտնձգութիւնը⁷²:

1830ականներուն կէտպէի կը յաջորդէ Մխար խաչօն, որ իր նախորդին նման, տէրն ու պաշտպանն է տեղւոյն հայ եկեղեցւոյ եւ ազգային կռուոյցներուն: Կը պատմուի թէ հայ եւ մարոնի եկեղեցիներուն նոյն շրջափակին մէջ գտնուելու հանգամանքը յաճախ առիթ տուած է անախորժ միջադէպերու եւ կռիւներու: Մխար խաչօ միշտ զօրավիգ հանդիսանալով, վճռորոշ դեր ունեցած է խնդիրները ի նպաստ հայերուն հարթելու եւ կարգադրելու գործին մէջ⁷³:

Արխիւային նիւթերուն մէջ, իբրեւ սասունցիներու շէյխ կը յիշատակուի նաեւ Կորէն: Անոր մասին տոմարական արձանագրութիւններուն մէջ կը կարդանք. «ի վաղուց անդի բնակութիւն հաստատած եւ ամուսնացած է Հալէպ, նիթապէս լաւ վիճակ մը ունի: Սասունցի թէ՛ ջաղացպան եւ թէ հացագործ բոլոր գաղթականներուն շէյխն է Կորէ: Սասունցոց միջեւ տեղի ունեցած շատ դատեր անձամբ կրնայ կարգադրել եւ կրնայ զանոնք համոզել»⁷⁴:

Սասունցիներու պարագլուխներէն կը յիշուի նաեւ Յովհաննէս Աւետիսեան, որուն անուան կը կապուին սասունցիներու ծառայութիւններն ու մասնակցութիւնը գաղութին ազգային, եկեղեցական կեանքին:

Էսնաֆութիւններու մէջ համախմբուած սասունցի պանդուխտները ընդհանրապէս կ'ապրէին աւանդական բարքերով, ընդունուած կարգերու համաձայն: Փաստերը կը վկայեն, որ սասունցի ջաղացպաններու, փռապաններու էսնաֆութիւնը ունեցած է արմատացած շարք մը օրէնքներ: Հաւանական է, որ շարք մը սովորոյթներ Հալէպ հասած էին հայրենիքէն՝ Սասունէն, մանաւանդ երբ նկատի առնենք անոնց պահպանողական բնոյթը:

Օրինակ, դաւաճանական արարք կը համարուէր պանդուխտներուն ամուսնութիւնը Հալէպի մէջ: «Այն որ այսպիսի արարք գործեր, կը լքուէր, կ'արհամարհուէր սասունցիներէն եւ յարաբերութիւնն ինչ կը խզէին անկէ: Իսկ երբ անոնցմէ մէկուն ամուսնութեան լուրը հասնէր Սասուն, անոր տնեցիք եւ գիւղացիք սուգ կը պահէին, համարելով ամուսնացողը Սասնոյ համար մեռած, յալիտեմապէս կորսուած»⁷⁵:

Որքան ալ խտտաբարոյ, այնուամենայնիւ այս կարգի օրէնքները կը ծառայէին պանդուխտներուն հարազատ օժախին՝ հայրենիքին հետ կապը պահպանելուն, եւ որ աւելի կարեւոր է՝ հայրենի եզերքը վերջնականապէս չլքելու ու համայացնելու նպատակին: Հակառակ կանխարգելիչ

միջոցներուն սակայն, քիչ չէին նաեւ այնպիսի դէպքեր, երբ ժամանակ մը Հալէպ մնալէ ետք, յարմարելով կեանքի պայմաններուն, պանդուխտներ չէին վերադառնար ու կը հաստատուէին հոն: Փաստերը կը վկայեն, որ սասունցի ամուրիներու որոշ թիւ մը, այնուամենայնիւ ամուսնացած եւ ընտանիք կազմած է Հալէպի մէջ:

Պանդուխտ արհեստավորներ յաճախ կը դժուարանային գործ գտնել Հալէպի մէջ եւ ստիպուած կ'ըլլային դեզերիլ շրջակայ գիւղերն ու քաղաքները: Այս պարագան մասամբ կը դժուարացնէր կապը արհեստակիցներուն հետ: Ընդհանուր առմամբ ջաղացպանները տարուան մէջ հազիւ 3-4 ամիս Հալէպ կ'ապրէին, մնացեալ ժամանակը կ'անցընէին քաղաքէն դուրս, շրջակայ գիւղերուն ջաղացքներուն մէջ:

Հալէպի Ազգային Առաջնորդարանի դիւանական նիւթերէն կը պարզուի, որ սասունցիներու *էսնաֆը* նոյնիսկ փոստատար ունեցած է: Մեծ դժուարութիւններով ու զոհողութիւններով խնայուած իրենց վաստակը՝ պանդուխտները առաջին իսկ առիթով կ'ուղարկէին երկիր, իրենց հարազատներուն եւ ընտանիքներուն: Դրամը ապահով տեղ հասցնելու պարտականութիւնը ընդհանրապէս կը կատարէին հայրենակից սայիները (սայի - արար. փոստատար)⁷⁸:

ՍԱՍՈՒՆՑԻՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

Համայնքային համեստ շրջանակներու մէջ սասունցիներ հաւաքաբար կ'արձագանգէին հայրենիքէն ստացուած լուրերուն, հետամուտ կ'ըլլային հայրենի երկրին եւ ժողովուրդին շահերը պաշտպանելուն, անոր կարիքները հոգալուն:

1880ականներու սկիզբներուն, Սասնոյ հայութիւնը մատնուած էր օրհասական կացութեան: Թրքական կառավարութեան վարած հայահալած քաղաքականութեան հետեւանքով ծայրայեղ չափերու հասած էին թուրք եւ քիւրտ ցեղախումբերու կողմէ գործադրուած բռնութիւններն ու հարստահարութիւնները: Հայրենի եզերքին ու ժողովուրդին տագնապալի կացութիւնը օտարութեան մէջ գտնուող սասունցիներ կը մղէ բողոքի իր ձայնը բարձրացնել երկրին մէջ կատարուող անօրինակ կեղեքումներուն ու բռնութիւններուն դէմ: 1880 Փետրուարին, հալէպաբնակ սասունցիներ, 107 ստորագրութեամբ հանրագիր մը կը ներկայացնեն Հալէպի Առաջնորդարան, վերջնոյն միջոցաւ Պոլսոյ Կեդրոնական Վարչութեան եւ Անգլիոյ դեսպանին ուղարկելու համար: Այդ նպատակով սասունցիներու Ընդհանուր Ժողովը եօթ հոգիէ բաղկացած յատուկ մասնախումբ մըն ալ կը կազմէ «Խնդիրը հետապնդելու եւ

անհրաժեշտը տնօրինելու առաջադրութեամբ»: «Ստորագրեալքս,- կը կարդանք հանրագրութեան մէջ,- մեր Սասնոյ գաւառին մէջ քրտաց կողմանէ ի գործ դրուած հարստահարութեանց առաջքն առնելու համար մենք ամէն մէկերնիս իւրաքանչիւր գիւղերնուս երաշխաւորներն լինելով, կը պարտաւորուինք այս գործուն համար աշխատիլ, թէ Պատրիարքարանին եւ թէ Կ.Պոլսոյ Անգլիական դեսպանատան հետ հարկ եղած բանակցութիւններն ընելու եւ ամէն ծախքերն հոգալու եւ կարգադրելու, ըստ հարկին մեծամեծ զոհողութիւններ ալ ընելու ենք»⁷⁷: 1880 Մայիս 11ի իր նիստին, Քաղաքական Ժողովը կը վաւերացնէ «Սասունցիներուն կողմէ առ Կեդր. Վարչութեան եւ առ Անգլիոյ վսեմ. հիւպատոսն մատուցանելի 107 ստորագրութեամբ հանրագիրը»⁷⁸:

Զեռնարկին հեղինակները դեռեւս մեծ յոյսեր կը կապէին ներկայացուած բողոքագիր-հանրագրերուն հետ: Զբաւարարուելով զանոնք միայն Պատրիարքարան առաքելով, անոնք Հալէպի Առաջնորդարանի միջոցով բողոքագրեր կը ներկայացնէին նաեւ եւրոպական տէրութիւններու հիւպատոսարաններ: Սակայն Սասնոյ ազատատենչ ժողովուրդի խռովայոյց ձայնը դատապարտուած էր լռութեան մատնուելու: Բոլոր կոչերն ու խնդրագրերը կը մնային օդին մէջ կախուած եւ Սասնոյ հայութիւնը կը շարունակէր հեծել բռնութիւններու եւ կարիքի մէջ:

Ստեղծուած պայմաններուն տակ, համանման բողոքագրեր եւ նամակներ կը հասնէին նաեւ ուղղակի Սասունէն: 1881ի Յունիսին, Սասունէն Պետրոս վարդապետ նամակով մը կը գովէր Սասնոյ ժողովուրդին ծայր աստիճան անմխիթար վիճակը: Ժողովը որոշում կ'առնէ յիշեալ նամակէն օրինակ մը Պատրիարքարան եւ օրինակ մըն ալ, անգլերէնի թարգմանելով, տեղւոյն Անգլիոյ հիւպատոսին ուղարկել⁷⁹:

Մեր ձեռքին է աւելի ուշ՝ 1910ի վերջերուն հալէպաբնակ սասունցիներու կողմէ կազմուած մէկ այլ հանրագիր մը, ինչ որ կը վկայէ, թէ սասունցի պանդուխտներուն կապը հայրենիքին հետ միշտ ալ կենդանի եղած է եւ շարունակական: Ի գին ամէն զոհողութեան, անոնք փորձած են որեւէ կերպ օգնել օրհասի մէջ գտնուող իրենց ազգակիցներուն: Այսպէս, Հալէպի Առաջնորդական Տեղապահ Շահէ Ծ. Վրդ. Գասպարեան, 25 Նոյեմբեր 1910 թուակիր նամակով կը դիմէ Պոլսոյ պատրիարք Եղիշէ Դուրեանին, ներփակ ուղղելով նաեւ սասունցիներու կողմէ ներկայացուած հանրագիրը: «Բերիաբնակ խռովեալ սասունցի ազգայնոց, - կը կարդանք նամակին մէջ,- առ Օսմ. Երեսփոխանական Ժողովոյ»⁸⁰ եւ առ Ներքին Գործոց Նախարարութեան ուղղեալ ներփակ հանրագ-

րութիւնները մատուցանելով Ձեզի, ջերմապէս կը խնդրուի հարկ եղած ազդու միջամտութիւն ընել: ...Բռնութեան, անարատութեան եւ ընտանեկան սրբութեանց վերստին կոխկոտուիլը լսելով, վերստին անարգել շարունակուիլը նամակներէն ամէն օր իմացող տոյն եղբայրները [սասունցիներ - Վ.Ք.] մեր միջոցաւ կը դիմեն Ձերդ Սրբազնութեան...»⁸¹:

Սասնոյ աւանդապաշտ, եկեղեցասէր ժողովուրդը իր գործօն մասնակցութիւնը բերած է գաղութին ազգային-եկեղեցական կեանքին: Համեստ պայմաններու մէջ անգամ, մշտապէս սատար հանդիսացած է տեղի հայ եկեղեցիին, ինչպէս համայնքային, այնպէս ալ անհատական նուիրատուութիւններով: Թերեւս սասունցիներուն առանձնայատկութիւններէն կարելի է նկատել գաղութին մէջ ազգապատկան կալուածներուն տէր կանգնելու, ազգային եկեղեցւոյ իրաւունքները պաշտպանելու հերոսական դրսեւորումները:

Տակաւին մեր օրերուն, վերլիչելով անցեալը, տարեց սասունցիներ, անթաքոյց հպարտութեամբ կը վկայակոչէին, որ իրենց նախնիները քանիցս հերոսաբար պաշտպանած են Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցին: Թերեւս այդ է պատճառը, որ անոնք ոչ միայն իրենք զիրենք այդ եկեղեցիին տէրն ու պաշտպանը կը նկատէին, այլեւ պատկանելիութեան զգացում մը փոխանցած էին իրենց սերունդներուն:

«Սասունցի իր ընդոժին ծառայասիրութեամբ,- կը գրէ Տէր Մկրտիչ Ա. Քհնյ. Մուրատեան, սասունցիներուն նուիրուած յօդուածի մը մէջ,- շատ օգտակար եղած է ազգային եւ եկեղեցական իրաւունքները օտարներու ոտնձգութեան դէմ պաշտպանելու տեսակէտով»: Նոյն տեղը Մկրտիչ քահանայ կը վկայէ, թէ իր օրերուն դեռ կային տարեց մարդիկ, որոնք կը պատմէին, որ երբ մարոնիթները փորձած են գրաւել Ս. Աստուածածին եկեղեցին, սասունցի Տէր Մարգարեան ընտանիքին զլիաւորութեամբ բոլոր սասունցիները ոտքի ելած եւ եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ հերոսական կռիւ տալով, յաջողած են փրկել եկեղեցին օտարներու ոտնձգութենէն»⁸²:

Հալէպի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցիին նուիրաբերուած կարգ մը եկեղեցական, ծիսական առարկաներ իրենց վրայ կը կրեն սասունցի նուիրատուներու եւ անոնց ընտանիքներուն անունները: Նոյն եկեղեցիին հաւաքածոյին ընտիր նմոշներէն է «Յիսուսի Մկրտութիւնը» սրբանկարը, որ ունի հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. «Յիշատակ է պատկերս Սասունցի մահտեսի Շ[ա]նօին եւ կնոջն Խանումին եւ որդւոյն

Ագատին, Միասարին, ի դուռն Սբ. Մանկանց եկեղեցուն. քվն. ՌՄԵին (1756)»⁸³։

Նոյն եկեղեցւոյ նուիրաբերուած արծաթեայ բուրվառ մը կը կրէ հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. «Յիշատակ է Սասունցի Գասպարին եւ ծնողաց հոգւոյն՝ ի դուռն Ա.Ք. Մանկանց եկեղեցւոյ։ Թ. Հայոց 1251 (1802)»⁸⁴։

1894ին «Սասունցի բարեպաշտ ժողովրդեան նիւթական ձեռնտունութեամբ» Առաջնորդարանի շրջափակին մէջ կառուցուած է այնքան անհրաժեշտ ջրամբարը⁸⁵։

Հալէպ «ղարիպ մնացած» պանդուխտ-արհեստաւորներուն մասին արժէքաւոր տեղեկութիւններ կը պարունակեն նաեւ տապանագիր արձանագրութիւնները։ Հալէպի հին գերեզմանատան արձանագրութիւններուն շարքին կարեւոր թիւ կը կազմեն սասունցիներու տապանաքարերը, որոնցմէ հնագոյնը կը կրէ 1617 թուականը. «Այս է տապան Պարտրանցի^o [սասունցի] Սարգիսին (որ) հանկեաւ ... ի քվին ՌԿԶ» [1617]»⁸⁶։

Խորհրդաւոր գաղտնիք մը կը պարունակէ թիւ 312 տապանաքարի արձանագրութիւնը, որ կը յուշէ 1781ին սասունցիի մը նահատակութիւնը Հալէպի մէջ. «Այս է տապան հանգստեան սասնցի Թօմաի որդի Տ[ի]ր[ա]ցու Օփսէփին որ նահատակեցաւ փետրուարի ք.ին քվին ՌՄԼ [1781]ին»⁸⁷։

Ահա նաեւ «մինակուկ» պանդուխտի մը տապանագիրը, որ՝ «չունի որք...». «Այս է տ[ա]պ[ա]ն հ[ա]նգստե[ա]ն սասնցի Ներսէսի որդի Տիրացու Գրիգորին որ հ[ա]նգեաւ ի Քս. քվին 1226 [1777] չունի որք... գայս մինչ ի գալուստն Ք[րիստո]սի»⁸⁸։

Ընդհանրապէս, Հալէպ պանդխտած սասունցիներ հայրենիք կը վերադառնային նորանոր ըմբռնումներով հարստացած, հանդիսանալով նոր գաղափարներու տարածողները իրենց ծննդավայրին մէջ։ Սասնոյ մէջ տիրող համատարած տգիտութիւնը, ինչպէս նաեւ գաւառին բարգաւաճումը ուսման եւ լուսաւորութեան մէջ փնտռելու սասունցիներուն ձգտումը կը մղէր զանոնք բազում զոհողութիւններու գնով իրենց գաւազները Հալէպ բերելու ուսման համար։ Այսպէս, Հալէպ կրթութիւն ստացած սասունցիներ վերադառնալով իրենց ծննդավայրը ծառայած են որպէս ուսուցիչ, քահանայ, գրագիր ու պետական պաշտօնեայ, եւ այս կամ այն չափով իրենց նպաստը բերած են գաւառի ազգային, կրօնական, կրթական կեանքին⁸⁹։

Հայկա ծնած ու սնած սասունցիներուն մէջ առանձին յիշատակութեան արժանի է Գրիգոր Հէյկազի (Սասունցի) գրիչը, որ գրչութեան արուեստին տիրացած է Հայկաի մէջ՝ տակաւին 15 տարեկանին: Գրիգոր գրիչը ամբողջ 30 տարի ընդօրինակած է բազմաթիւ ձեռագիր մատեաններ, որոնցմէ մէկուն մէջ «մեղապարտ ու անիմաստ» գրիչը ձգած է հետեւեալ յիշատակարանը. «Դարձեալ յիշեցէք... զգծողս սորա՝ զԳրիգոր զանարժան անուանս զՍասունցի, որ ծնեալ եւ սնեալ եմ ի Բերիա՝ որ է Հալապ... ԺԵ [=15] ամաց էի, ուսա՝ գրագրութիւն մինչեւ ԽԵ [=45] հասա՝ Լ [=30] տարի կատարեալ գիր գրեցի բազում, Ի [=20] Շարական, Գ [=3] [Յ]այսմօտիւ եւ այլ գիրք, որի համար չիկա...»⁸⁰:

Այսպէս, քիչ չէ թիւը նաեւ Հայկաի մէջ քահանայազործած սասունցի եկեղեցականներուն: Նշանաւոր էր սասունցի Տէր Մարգար Քհնյ. Մարգարեանը, որ 1860ականներէն եղած է գաղութին մէջ մեծ յարգանք եւ համարում վայելող քահանաներէն: Անոր գործը շարունակած են որդին՝ Տէր Մատթէոս Քհնյ. Մարգարեանը, ապա Տէր Բարգէն Քհնյ. Յակոբեան եւ Տէր Մկրտիչ Ա. Քհնյ. Մուրատեան⁸¹: Վերջինս պատմական, ազգագրական յօդուածներով յաճախ հանդէս եկած է ժամանակի մամուլի էջերէն, միաժամանակ արժէքաւոր յօդուածներ ստորագրած է հայկաբնակ սասունցիներու ընկերային, տնտեսական կեանքին վերաբերեալ:

Հայկա հաստատուած պանդուխտ եւ գաղթական սասունցիներ, իրենց որդիական պարտքը կը համարէին օգնել երկիր մնացած իրենց հայրենակիցներուն, սատարել անոնց բարօրութեան: Դիւանական նիւթերու մէջ պահպանուած են բազմաթիւ նամակներ, խնդրագրեր, որոնք կը պարզեն հայրենիքի կարօտով, անոր տագնապններով ապրող սասունցիներուն գորովագութ նկարագիրը:

Հայրենիքին օգնելու ձգտումները, սահմանափակուած չէին միայն դրամական եւ նիւթական նուիրաբերութիւններով: Սասունէն հասած լուրերը անմիջապէս լայն արձագանգ կը գտնէին համայնքէն ներս, մղելով սասունցիները հաւաքաբար ընդառնելու հարազատ երկրի կարիքներուն: Իրենց հայրենիքին փոթորկալի վիճակով ապրելու, անոր դժուարութիւնները սրտամօտ ընդունելու վկայութիւն է հետեւեալ փաստը. 1908ին, սասունցի խումբ մը հայրենակիցներ, բազմաստորագիր նամակով մը կը դիմեն Հայկաի Առաջնորդական Տեղապահ Շահէ Վրդ. Գասպարեանին, Սասնոյ Առաքելոց Վանքին պատկանող քանի մը գիւղերու համար քահանայ մը ձեռնադրելու խնդրանքով: «Սասնոյ

Մատին-Առաքելոց վանուց պատկանող քանի մը գիւղերու հայ բնակչութիւնը,- կը կարդանք նամակին մէջ,- գրկուած ըլլալով քահանայի ներկայութենէն եւ հոգետոր պաշտամունքէ, յետին աստիճանի կը տառապին իրենց կրօնական պարտականութեանց ցաւալի վիճակի ենթարկուած տեսնելով: Ուստի ներկայիս կը խնդրեմք Ձեր Սրբութենէն, որպէսզի տիրացու Դանիէլ Գրիգորեանը Բոշէն, Կօշակ, Հարթէն եւ Թըլէ գիւղերուն վրայ քահանայ ձեռնադրել տալու համար պատշաճ կարգադրութիւն մը ընել բարեհաճիք»⁹²: Միւս կողմէ Հալէպի թեմական իշխանութիւնները կարելիութեան սահմաններու մէջ, գրեթէ միշտ բաւարարութիւն տուած են այսօրինակ խնդիրքներուն: «Մենք եւս,- գրուած է նամակին կից հաստատագրին մէջ,- ի մօտոյ վերահասու լինելով յիշեալ գիւղերու հոգետրապէս լքուած վիճակին եւ ընծայացուին ալ այդ Ս. պաշտօնին համար յարմարութիւնը հաստատելով, կը փափաքիմք գոհացում տալ խեղճ խնդրարկու գիւղացւոց սոյն հաւաքական դիմումին»:

1900ականներու սահմանագծին, նկատելի է սասունցի պանդուխտ արհեստաւորներուն թուական աստիճանական նուազումը, որ զգալի էր նաեւ գաղութին ընդհանուր բնակչութեան մէջ, որ պայմանաւորուած էր ինչպէս ներքին, այնպէս ալ արտաքին շարք մը հանգամանքներով: Նախ՝ ժամանակի քաղաքական անկայուն վիճակը եւ անոր հետեւանքով յառաջ եկած տնտեսական ճգնաժամը արգելակած էին տնտեսութեան բնականոն ընթացքը երկրէն ներս, որուն հետեւանքով զգալիօրէն նօսրացած էր պանդուխտներուն ներհոսքը: Միւս կողմէ Օսմանեան կայսրութիւնը սահմանափակումներ կը պարտադրէր հայերու տեղաշարժերուն վրայ, իրր հետեւանք հայ ազատագրական պայքարի ծաւալման: Այսպիսով, պանդուխտներու աստիճանական նուազումը, ոչ միայն պատճառ, այլ հետեւանք էր քաղաքական, տնտեսական տեղաշարժերու:

Ոչ նուազ ազդու գործօններ էին պանդուխտ արհեստաւորներուն կեանքի ու կենցաղի անձուկ պայմանները, եւ միւս, թերեւս աւելի մասնակի պատճառը՝ արհեստակից պանդուխտներու միջեւ մրցակցութեան հետեւանքով ստեղծուած աննպաստ միջոցաւորութիւնը: Սասունցի արհեստաւորներ, իրենց անխոհեմութեան եւ անշրջահայեացութեան պատճառով, յաճախ իրարու վնասելու գնով, զոհ կ'երթային տեղացի գործատէրերու խարդաւանքներուն, արհեստական մրցակցութեան զրսեւորումներուն եւ ի վիճակի չէին պաշտպանել տնտեսական ընդհանուր շահերը: Մըր-

ցակցութեան պայմաններու տակ, սասունցի ջաղացպաններ կը փորձէին խոչընդոտել արհեստակից ջաղացպաններուն, վարձակալներուն գործառնութիւնները, որմէ մեծապէս կը վնասէին թէ՛ իրենք, թէ՛ արհեստակիցները: «Յաւալի է այս դասակարգի մոլար ընթացքը, - կը գրէ թղթակից մը 1908ին, - ոչինչ ամսականներով կեանք կը սպառեն... Կարգ մ'ալ վաստակնուն շատը հակառակութեան համար ուրիշին ծոցը կը լեցնեն, վարձագիներ կ'աւելցնեն, ապրանքին գինէն պակաս կու տան, որպէսզի ընկերնիմ չշահի...»⁹³:

1910ի վերջերուն, սասունցի ջաղացպաններուն յուրի վարքագիծն ու գործելակերպը այլեւս չհանդուրժելով, Քիլիսէն արհեստաւորներու պարագլուխներն ու քահանայ հայրերը Հալէպի Առաջնորդարանին դիմելով կը ներկայացնեն ուխտագիր մը, խնդրելով՝ յորդորել, որ Հալէպի «սասունցի ազգայիններն ալ, ինչ կերպով որ ըլլայ, համակերպին» համաձայնագրով հաստատուած կէտերուն: Նոյն այս խնդրքով կը դիմեն նաեւ սասունցիներու պարագլուխներուն, որպէսզի վերջիններս համոզեն արհեստակից պանդուխտները «ջաղացքներուն արդար վարձքեր որոշել եւ երբեք չաւելցնել ի վնաս իրարու»⁹⁴:

«Մենք Քիլիսու սասունցի ջաղացպաններս, - կը կարդանք ուխտագրին մէջ, - տարիներէ ի վեր թէ՛ տգիտութեան եւ անմիաբանութեան եւ թէ ժամանակին բերումովը տարուէ տարի իրարու ջաղացքներուն վարձագիները աւելցնելով, ջաղացքներուն տէրերուն քսակները պարարտեցուցած ու մեր տունները մենք մեր ձեռքովը քանդած ենք, թէւ երբեմն միաբանութեան բարիքները փորձով ալ վայելած ենք, մանաւանդ առջի տարի սիրով միաբանած առ նուազն 70-80,000 դի. շահեցանք, աւելի ճիշդը մեր արդար իրաւունքը ստացած եղանք: Ընդհակառակը անցեալ տարի հակառակ եղած յորդորներուն, առաջուան այնքան վնաս ու չարչարանքները յիշելով հանդերձ, անմիաբանութեամբ յիշեալ գումարէն շատ աւելի վրայ տուինք:

Այս տարի խորհելով, որ մեր անմիաբան ընթացքը ամէն մասամբ մեզ համար վնասակար է, ամօթ ու մեղք է, որոշեցինք առանց ջաղացքի տէրերուն անիրաւութիւն ըրած ըլլալու, մեր արդար իրաւունքը պաշտպանել հետեւեալ ուխտագրով»⁹⁵:

Ջաղացպան արհեստաւորներու մշակած վերոյիշեալ ուխտագրին մէջ մասնաւորաբար աչքի կը զարնէ արհեստակիցներուն միջեւ համագործակցութիւն ստեղծելու, աշխատանքի մէջ միմեանց չվնասելու ձգտումը:

Ուխտագիրի առաջին կէտով, ներքոստորագրեալ Սասնոյ զանազան գիւղերու ներկայացուցիչները «կը խոստանային իրենց ազգական, բարեկամները հնազանդեցնել» ուխտագրի պայմաններուն: Ուխտագրի դրութեամբ ջաղացպանները կը պարտաւորուէին 10ական օսմանեան ոսկի աւանդ թողուլ Քիլիսու Ս. Յովհաննու Կարապետ եկեղեցւոյն սնտուկը: Կանոններուն «անհնազանդ գտնուելու» պարագային, 10 ոսկին եկեղեցիին պիտի մնար:

Ուխտագրին չորրորդ կէտով իւրաքանչիւր ջաղացպան կը պարտաւորուէր յարմարիլ աշխատանքի պայմաններուն ու ջաղացքներու տէրերուն, եւ կարելի եղած չափով նուազ՝ «աւելի ճիշդը արդար» վարձքով վարձել ջաղացքը: Նոյնպէս «որեւէ ջաղացպան ուղղակի կամ անուղղակի միջոցներով» իրաւունք չունէր միջամտելու ուրիշի մը ջաղացքին, «եթէ ջաղացքին տէրը նեղանալով մի ուրիշ ջաղացպանի առաջարկէ վարձելու համար, այս երկրորդը պարտի վարձակալին խոստացած վարձքէն աւելի նուազ վարձք առաջարկել որպէսզի տէրը ստիպուի համաձայնիլ», եւ եթէ մէկը «ուխտագրոյս հակառակ ուրիշի մը ջաղացքին վարձքը աւելցնելով սկսի բանեցնել ոեւէ ուրիշ մը երթալով հետը չը պիտի բանի, ու հաղորդակցութենէ պիտի դադրեցուի»: Ջաղացպանները կը պարտաւորուէին ենթարկուիլ ու կատարել ուխտագրով ընդունուած եւ հաստատուած կանոնները, անտեսողը կ'արժանանար Զսնաջին կողմէ սահմանուած նիւթական եւ բարոյական պատժամիջոցներուն: Եթէ անդամներէ բաղկացած վարչական ժողովը պատասխանատու էր սահմանուած վերոյիշեալ կանոններու գործադրութեան, ինչպէս նաեւ իրենց կողմէ երաշխաւորուած արհեստաւորներուն զանցառումներուն, որուն համար կը ստորագրէր. «Յանուն Աստուծոյ, յանուն ազգիս ու պատուոյս կը խոստանամ սոյն ուխտագիրը գործադրել անաչառ, անխարդախ, ազգականութիւն ու բարեկամութիւն առանց նկատի առնելու, միմիայն արդարութեան եւ ճշմարտութեան սիրոյն, ու կը ստորագրեմ ստորեւ...»⁹⁶:

Սակայն, անգամ այսօրինակ ձեռնարկումները, արհեստաւորներուն, անոնց առաջնորդներուն անունով ստացուած խոստումներն ու համաձայնագրերը, յաճախ չէին յաջողեր կանխարգիլել ներքին տագնապները: Փաստերը կը վկայեն, որ պանդուխտ սասունցիներէն մաս մը կը շարունակէր յամառիլ այդ օրէնքներուն դէմ, կը գործէր ինքնակամ սկզբունքներով, խախտելով համաձայնութիւնները, անգամ այնպիսի պարագաներու, երբ առաջնորդ արհեստաւորներ իրենք կը ստանձնէին

հայրենակից կամ ազգական արհեստակիցները համոզելու, յորդորելու պարտականութիւնը:

«Ստորեւ ստորագրեալքս,- կը կարդանք 17 Մայիս 1908 թուակիր գրութեան մը մէջ,- իւրաքանչիւրս մեր գիտացոյց պատասխանատուն ըլլալով, թէ՛ իւրաքանչիւրէն պահանջուած գումարին վճարման եւ թէ բարոյական պարտականութեանց անթերի կատարման: Կը խոստանամք ջաղացպաններու մէջ համերաշխութիւն հաստատել եւ ժողովոյ որոշմանց համաձայն ղիւրացնել եւ կարգադրել իրենց մէջ ծագած վեճերն ու խնդիրները»⁹⁷:

Հակառակ ձեռք առնուած բոլոր միջոցներուն եւ միջամտութիւններուն, դրութիւնը էապէս չի փոխուիր, ընդհակառակն, աւելի եւս կը սրի: Այդ մասին կը վկայեն մամուլի եւ արխիւային նիւթերու մէջ տեղ գտած տեղեկագրութիւնները:

Սասունցի արհեստաւորներու անխորհուրդ այս ընթացքը մտահոգիչ չափերու հասնելով, դուրս կու գայ զուտ արհեստակցական շրջանակներէն, ստիպելով ազգային-եկեղեցական իշխանութիւնները յատուկ միջոցներ որդեգրելու, մինչեւ անգամ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանէն հրահանգ կը ստացուի լրջօրէն զբաղիլ այդ խնդրով: 1914 Հոկտեմբերին, յառաջիկայ «Մուհարէմի առիթով»⁹⁸ Կաթողիկոսը թեմական իշխանութիւններուն կը յանձնարարէր Հալէպի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ «ջաղացպան սասունցի ազգայնոց ջաղացք վարձելու ձեռնարկութեանց մէջ համաձայնութեան եւ խոհեմ վերաբերմունքը հաստատ պահելու մասին ջանադիր ըլլալ»: Այս նպատակով, քահանայ հայրերուն կը յանձնարարուէր յատուկ այցելութիւններով «սասունցոց մէջ գործել» եւ «օգտակար ըլլալ»⁹⁹:

Սասունցի պանդուխտ արհեստաւորներու մասին մեր պատկերացումը թերի պիտի մնար, եթէ անգիտանայինք անոնց անպաշտպան եւ իրաւազուրկ վիճակին:

Թէպէտ Հալէպի մէջ պանդուխտ արհեստաւորները, այլ վայրերու բաղդատմամբ, կը գործէին անհամեմատ ազատ եւ թոյլատու պայմաններու տակ, այդուհանդերձ, յայտնի է, որ գոյութիւն ունէին պետական որոշակի սահմանափակումներ, ի մասնաւորի գաղթական եւ պանդուխտ արհեստաւորներու նկատմամբ: Վերջիններս իրաւունք չունէին խանութ, փուռ, կամ որեւէ այլ սեփականութիւն ունենալու: Պատահական չէ, որ Ճիջջէի տոմարական արձանագրութիւններուն մէջ Հալէպի շուրջ 252 խանութպաններու ցանկին մէջ յիշուած չէ գէթ մէկ «օտա-

րական»՝ պանդուխտ կամ գաղթական հայ: Անոնք ստիպուած էին շատ բարձր գինով մէկ, երեք, յաճախ նաեւ հինգ տարի պայմանաժամով վարձել տեղացի մեծահարուստներու ջաղացքներն ու փուռերը, որ կ'ենթադրէր մէկ կողմէ մեծ ծախսեր, եւ միւս կողմէ նուազագոյն շահոյթով աշխատանքի յանձնառութիւն:

Ինչպէս ամէնուր, Հալէպի մէջ նոյնպէս ծանր էր պանդուխտներուն վիճակը: Բոլոր փաստերը կը վկայեն, որ անտանելի եւ ծայր աստիճան թշուառ պայմաններու մէջ կը գտնուէին յատկապէս սասունցի պանդուխտները, որոնք հակառակ իրենց «չարաչար աշխատութեանց», գրեթէ միշտ եղած են գաղութին ամէնէն աղքատ ու չքաւոր տարրը: Իր հայրենակիցներուն հոգերով ապրող, անոնց խնդիրներուն նախանձախնդիր, սասունցի Տէր Մկրտիչ Քհնյ. Մուրատեան, յաճախ իր վերաբերմունքը դրսեւորած է մամուլի էջերով: «Տեղոյս հայ հասարակութեան, - կը գրէ Մկրտիչ քահանայ Կ.Պոլսոյ Տաճարին մէջ լոյս տեսած իր յօդուածներէն մէկուն մէջ, - եթէ ոչ հարուստ, գէթ չարաչար աշխատութեանց տոկացող մէկ մասն ալ սասունցիները կը կազմեն: Ասոնք շատ հին ժամանակներէ ի վեր, գլխաւորաբար Համիտեան բռնակալութեան օրով, սկսած են գունդագունդ պանդխտիլ Հալէպ, ուր ընդհանրապէս կը պարապին հացագործութեամբ ու ջաղացպանութեամբ»: Նոյն տեղը, ան Հալէպի եւ չրջակայքի պանդուխտ սասունցիներուն թիւը կը հասցնէ մինչեւ 4000ի, որ թէեւ ուռճացուած կը թուի, բայց նկատի առնելով յօդուածագրին իրազեկութիւնը, պէտք է որ շատ հեռու ըլլայ իրականութենէն¹⁰⁰:

Սասունցի պանդուխտներ Հալէպի մէջ ընդհանրապէս աղտոտ փուռերու եւ գետնափոր նկուղներու մէջ կ'անցընէին իրենց կեանքը, կենցաղային վատագոյն պայմաններով: Այս հանգամանքը անշուշտ իր ժխտական անդրադարձը կ'ունենար անոնց առողջական վիճակին վրայ, յաճախ նաեւ սպառնալով շատերուն կեանքին:

1900ականներու սկիզբներուն, պանդուխտ սասունցիներուն ընկերային-տնտեսական կացութիւնը այնքան սուր եւ մտահոգիչ բնոյթ կը ստանայ, որ իր արձագանգը կը գտնէ ժամանակի պարբերական մամուլին մէջ: Հալէպէն ստացուած տեղեկագրութիւնները ծայրայեղ թշուառ վիճակի մէջ կը ներկայացնեն սասունցիները: Յօդուածներէն մէկուն մէջ, իր հայրենակիցներուն վիճակը ներկայացնող տխուր պատկեր մը կու տայ Մկրտիչ Քհնյ. Մուրատեան. «Յաւալի է ըսել, թէ այսքան ստուարաթիւ համայնքի մը մէջ [սասունցիներու - Վ.Ք.] չէ կարելի

գտնել մէկ տնուոր եւ կամ պանդուխտ, որ ունենայ բարեկեցիկ վիճակ. ընդհակառակն ամէնքն ալ աղքատ, թշուառ մարդիկ են»¹⁰¹:

Յօդուածագիրը այս խղճալի կացութեան գլխաւոր պատճառը կը նկատէ սասունցի պանդուխտներուն տգիտութիւնը եւ ծայր աստիճան «հին գլուխ եւ նախապաշարեալ» մարդիկ ըլլալը, որոնք իրենց երկար տարիներու դժուարին աշխատանքին «արդար վաստակը, յումպետս կը վատնեն գինետանց եւ սրճարանաց մէջ...»: Մկրտիչ քահանայ ցաւով կը նշէ, որ անոնք «գետնափոր նկուղներու տըմուկ անկիւնները կեանք վարելով, տարածամ կը զառամին» ու կը կորսնցնեն իրենց առողջութիւնը, որուն հետեւանքով «սասունցիներուն մահուան տարիքին միջին թիւը, 27էն անդին չ'անցնիր»:

Պանդուխտ սասունցիներուն ողբալի այս կացութեան մասին գրեթէ նոյն ձեւով կ'արտայայտուի հալէպահայ ծանօթ մտաւորական Իսկէնտէր Գարաճեան: Արեւելեան Մամուլին մէջ լոյս տեսած յօդուածի մը մէջ, խօսելով Հալէպի հայ բնակչութեան մասին, դառնացած ու խիստ ոճով կը նկարագրէ սասունցիներուն աղէտալի կացութիւնը. «Սասունցիք փութերու վատառողջ մթնոլորտին տակ կեղտոտ ու անխնամ կեանք մը վարող դժբախդ արարածներէ կազմուած են, որոնք հակառակ իրենց զօրաւոր հսկայ կազմին, հետզհետէ կը ծիրին... եւ անհամար զոհեր կուտան, իսկ նիւթապէս ալ իրարու դէմ մրցելով իրարու կը վնասեն եւ շահածնին եւս վաշխառումներու քսակը կը լեցնեն... այս խեղճերը իրենց տգիտութեան հետ խաղամոլ, ծխամոլ ու գինեմոլ ալ են...»¹⁰²:

Ինչպէս արդէն ակնյայտ է, գաղութին մէջ պանդուխտ սասունցիներուն վիճակը պարզապէս օրհասական էր եւ բնական է, որ տեղւոյն ազգային-եկեղեցական եւ հասարակական շրջանակները անտարբեր պիտի չ'մնային այս երեւոյթին հանդէպ: 1908ի առաջին ամիսներուն, մասնաւորաբար սասունցի հայրենակիցներուն նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւն ցուցաբերելու նպատակով, Հալէպի թեմի եռանդուն եւ ձեռներէջ քահանաներէն՝ Յարութիւն Քհնյ. Եսայեանի անմիջական ջանքերով կեանքի կը կոչուի «Սասունցի Արհեստաւորաց Իրաւարար Մասնաժողով»ը¹⁰³:

«Բերիաբնակ սասունցի ազգայնոց բարոյական ու տնտեսական վիճակը, ժամանակի եւ միջավայրի հանգամանաց համապատասխան պայմաններու մէջ բարութելու նպատակաւ, երեք չորս տարիներէ ի վեր մասնաւորաբար խնդրոյ առարկայ եղող Յանձնախումբը կազմուեցաւ անցեալ շաբաթ Առաջնորդարանիս մէջ՝ 51 սասունցի

տնուոր ու պանդուխտ ազգայիններու կողմէ», որոնք քուէարկութեամբ կ'ընտրեն իրենց վարչական կազմը: Մեծամասնութիւն կազմող փոապաններէն կ'ընտրուին չորս, իսկ ջաղացպաններէն՝ երկու հոգի¹⁰⁴: Սասունցիներու մասնաժողովին նիւթական միջոցները կը գոյանային նոյն՝ «փութ, խան կամ ջաղացքներու» մէջ աշխատող սասունցի հայրենակիցներէն՝ շարաթական եւ կամ ամսական դրութեամբ հաւաքուած գումարներէն, ինչպէս նաեւ զանազան նուիրատուութիւններէ:

Նորակազմ Սասնաժողովը, պանդուխտ սասունցիներու տազնապալի իրավիճակէն թելադրուած, առաջնահերթ խնդիր կը նկատէ իր միջոցներով «սասունցի հիւանդաց յատուկ» դարմանատուն մը հաստատել:

Այս առթիւ Քաղաքական Ժողովին ներկայացուած տեղեկագրի մը մէջ կը կարդանք. «...հիւանդացող եւ թշուառ կացութեան պատճառաւ անխնամ ձգուած սասունցի հայ ազգայիններու մէջ ընկերակցութիւն մը հաստատելով նոցա դրամական օժանդակութեամբ բացուած է դարմանատուն մը, որ միայն սասունցի հիւանդաց յատուկ է, ուր ձրիաբար կը դարմանուին անտէր անպաշտպան սասունցի «պէքեարներ», որոնցմէ տարուէ տարի 25-28 մատղաշ զոհեր կը տրուէր ի գերեզման»¹⁰⁵:

Հայէպի Աղիեօլ թաղին մէջ բացուած դարմանատան իր անհատոյց բժշկական ծառայութիւնը կը բերէ ծանօթ բժիշկ Սամուէլ Շմաւոնեան, որ նիւթապէս ու բարոյապէս անսակարկօրէն զօրավիգ կը կանգնի դարմանատան աշխատանքներուն¹⁰⁶: Որպէս դարմանատան բժիշկ, ան ոչ միայն յաճախակի այցելութիւններով կը հետեւի հիւանդներուն առողջութեան, այլեւ կը հսկէ ներքին կարգ ու կանոնին, ընդհանուր մաքրութեան եւ ընթացիկ գործերուն: Դարմանատան մէջ գործած են նաեւ հայէպահայ ծանօթ բժիշկներ՝ Յովհաննէս Գալչընճեանն ու Նազարէթ Իփէքեանը:

Յետագայ թղթակցութիւններէն պարզ կը դառնայ, որ որոշ տարակարծութիւններ ծագած են դարմանատան յատկապէս նիւթական խնդիրներուն շուրջ: Առաջնորդական Տեղապահ Շահէ Վրդ. Գասպարեան, նամակով մը այս հարցին շուրջ իր տեսակէտերը յայտնելով, Մասնաժողովին ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ կարգ մը կէտերու վրայ: «Նկատելով, որ ազգային շրջանակի մէջ նպաստից անվերջ շարքը այլեւս տաղտկացուցիչ հանգամանք մը ստացած է», ինչպէս նաեւ «նկատելով, որ յիշեալ հաստատութիւնը փութ, խան, կամ ջաղացքներու մէջ հիւանդացող եւ դարմանի կարօտ պանդուխտ սասունցի

ազգայինները պատասպարել եւ դարմանելու միայն պիտի ծառայէ..., ուստի բացառութիւն ըլլալով այն նուէրները, որք բարեսէրներու կողմանէ յօժարակամ այս հաստատութեան կը նուիրուին, յարմար է, որ անոր մատակարարութիւնն ալ միայն սասունցի ազգայիններու շրջանակին մէջ հանգանակութիւններով ըլլայ»: *Շահէ վարդապետ, գնահատելով Մասնաժողովին «գովելի ջանքերը», կը յորդորէ «հիւանդանոցին մատակարարութեան հոգածու ըլլալ եւ շարունակել գործի մը, որ նպատակին մէջ գովելի ու մարդասիրական է»*¹⁰⁷:

Դարմանատունը նիւթապէս ապահովելու եւ կայուն հիմերու վրայ հաստատելու նպատակով, Մասնաժողովը կը դիմէ գործնական քայլերու: Այսպէս, փռապաններէն հանգանակուած միջոցներով պիտի հոգացուէին դարմանատան ընթացիկ ծախսերը, իսկ ջաղացպաններէն հաւաքուած գումարը անձեռնմխելի պահելով շահարկութեան պիտի դրուէր վստահելի վաճառականի մը քով: Մասնաժողովը ծրագրած էր նաեւ, չրջան մը ետք, հաւաքուած գումարով տուն մը գնել, դարմանատունը հոն հաստատելու նպատակով:

Անկասկած, դարմանատունը փրկութեան նաւ մըն էր թշուառ ու անօգնական պանդուխտ սասունցիներուն համար, որոնց դրութիւնը սակայն, կը շարունակէր նոյնը մնալ նաեւ յաջորդող տարիներուն, հանդիսանալով գաղութը մտահոգող հիմնական խնդիրներէն, ինչ որ կը վկայեն մամուլի մէջ տեղ գտած յետագայ թղթակցութիւններն ու տեղեկագրութիւնները:

1915-1923ին թրքական իշխանութեան կողմէ իրականացուած Հայոց Ցեղասպանութեան եւ Արեւմտեան Հայաստանէն ու Թուրքիոյ հայաբնակ վայրերէն բռնագաղթի ու կոտորածներու գողգոթայէն ազատած հայ մնացորդացը ապաստան կը գտնէ Սուրիոյ հիւրընկալ հողին վրայ: Եղեռնէն ազատած սասունցիներէն մաս մը եւս ապաստան պիտի գտնէր Սուրիա, եւ յատկապէս՝ Հալէպ:

Սկզբնական տարիներու խարխափումի կարճ շրջանէն ետք, ինչպէս որդի գաղթական հայութիւնը, այնպէս ալ սասունցիները, շուտով յարմարելով երկրին պայմաններուն, կրցան իրենց կեանքը կազմակերպել նոր բնակավայրին մէջ:

Յետ եղեռնեան առաջին տարիներուն, տարագիր հայութեան տեղաւորման, օգնութեան գործի կազմակերպման մէջ մեծ դեր վերապահուած էր հասարակական կազմակերպութիւններուն եւ հայրենակցական միութիւններուն: Պատեբազմին՝ հետեւաբար տարագրութեան ալ

վախճանը նոր կեանքի յոյս կը ներշնչէր վերապրող հայութեան: Այսպէս, Հալէպի մէջ կը կազմակերպուին Հայ Ազգային Միութիւնը (ՀԱՄ), Միջ-գաւառային Հայ Միութիւնը, հայրենակցական տասնեակ միութիւններ, որոնք կոչուած էին գաղթական հայրենակիցներուն օգնելու, անոնց բազում կարիքները հոգալու ազգանուէր գործին: Զինադադարէն ետք, այս մարմիններու գործունէութիւնը առաւելաբար կը կեդրոնանայ Երկիր վերադարձող հայրենակիցներուն ներգաղթը կազմակերպելու, անոնց դիւրութիւններ ընծայելու աշխատանքներուն վրայ:

1919ին, Հալէպի մէջ կը կազմուի Տարօն-Սալնոյ Զոր-Սասուն Հայրենակցական Միութիւնը (ՏՍԶՄ): Սկզբնական տարիներուն, Միութեան գործունէութիւնը առաւելաբար խնամատարական բնոյթ կը կրէր: Հասկնալի է, որ այն կը բխէր կարօտեալ հայրենակիցներուն թշուառութիւնը գէթ մասամբ մեղմելու, անոնց բարոյական, տնտեսական կեանքը բարելաւելու անհրաժեշտութենէն:

Զինադադարին, բազմահազար հայեր (մեծ մասամբ Կիլիկիոյ շրջաններէ) հաւատարմով Դաշնակից պետութիւններու քաղաքական կայունացման խոստումներուն, կը վերադառնան իրենց բնակավայրերը: Ինքնրստինքեան, զանգուածային բնոյթ կը ստանայ հայ տարագիրներու վերադարձը դէպի Կիլիկիա եւ հարաւային Թուրքիոյ գաւառները, որոնք զրաւուած էին Դաշնակիցներու կողմէ: Տարբեր կողմերէ՝ Միջագետքէն, Սուրիոյ ներքին շրջաններէն Հալէպ կը հասնէին վերադարձի ճամբան բռնած հայ գաղթականներ: Այսպէս, գաղթական հայութեան տեղաւորումի եւ բաշխումի կեդրոնի կը վերածուէր Հալէպը: Կիլիկիոյ եւ մերձակայ նահանգներու հայութեան մնացորդացը գրեթէ ամբողջութեամբ հայրենիք կը վերադառնայ:

Առաւել հեռու վայրերէ՝ արեւելեան եւ կեդրոնական գաւառներէն գաղթած հայութիւնը, այդ թուին նաեւ սասունցի գաղթականներ, քաղաքական աննպաստ պայմաններու բերումով մնացին Հալէպ, աշխատանքի եւ ապրուստի պայմաններ ստեղծելով նոր բնակավայրին մէջ:

ՀԱՄի ներկայացուած վիճակագրութեան համաձայն, 1919ին սասունցի գաղթականներուն թիւը գաղութին մէջ հասած էր 1002ի, որոնց մեծամասնութիւնը՝ Կուսգետ, Բըլի, Գոմք, Թվէ, Բացու, Մշգեղ, Պերմ, Խնձորիք, Քաջրենք, Փերշենք գիւղերէն են¹⁰⁸:

Գաղթականներու տեղաւորման, անոնց ապրուստի միջոցներ ստեղծելու, որը եւ անօգնական ընտանիքները պատսպարելու ընթացիկ բոլոր գործերով կը զբաղէր ՀԱՄը: Պահպանուած արխիւային նիւթերէն կը տեղեկանանք, որ Զինադադարէն ետք անորոշ եւ բոլորովին անել կացութեան մատնուած էին յատկապէս արեւելեան եւ կեդրոնական

նահանգներէ հասած գաղթականները: 14 Հոկտեմբեր 1919 Թուակիր ՀԱՄԻ ուղղուած նամակի մը մէջ, *ՏՄՁՄՆ* անոր ուշադրութեան կը ներկայացնէ Հայէպ գտնուող «հազար չորսհարիւրի չափ սասունցիները շահագրգռող» պարագայական քանի մը խնդիրներ. «Թէեւ մենք՝ բոլոր սասունցիներս, - կը կարդանք գրութեան մէջ, - ի սրտէ կը փափաքինք ժամ առաջ մեր հայրենիք երթալ եւ մանաւանդ այս կերպով օգտուիլ ներկայ ներգաղթի դիրութիւններէն, բայց եւ այնպէս ամենքս ալ գրեթէ հոս նիւթապէս կապուած ենք, այսինքն մեր տուներու, փոռերու եւ ջրաղացներու տարեկան վարձքը կանխիկ վճարած ենք»¹⁰⁹: *Միութեան վարչական խորհուրդը իր մտահոգութիւնը յայտնելով, կը գրէ, որ եթէ յառաջիկայ ամիսներուն ստիպուին ներգաղթել, ինչպիսի՞ պայմաններ կը նախատեսուէին եւ ապա ինչպէ՞ս պիտի հարթուէին նիւթական հարցերը:*

Նամակին մէջ կը շեշտուին յատկապէս Սասնոյ քաղաքական աննպաստ պայմանները եւ այդ պատճառով նաեւ վերադարձի անհեռանկարութիւնը. «եթէ մեզմէ մաս մը ուզէ գաղթել, ո՞ր պիտի երթայ, քանի որ մեր հայրենիքը տակաւին գրաւուած չէ»: Եւ ապա՝ «Կարելի չէ՞՞ այս տեղէն գաղթող սասունցիները ուղղակի Կովկաս դրկել: ...Այն համարձակինք խնդրելու, որ վերոյիշեալ կէտերու մասին Ձեր բարի թելադրութիւնները մեզի տալ բարեհաճիք»:

Անկարելի է առանց յուզումի կարդալ 1919ի գարնան *ՏՄՁՄԻ*՝ ՀԱՄԻ ուղղած հետեւեալ գրութիւնը, որ կը պարզէ միամիտ սասունցիին գորովագութ սէրն ու նուիրումը հայրենի հողին ու երկրին հանդէպ: Աշխարհի անցուղարձերէն անտեղեակ, ողբերգութեան ահագնութեան անգիտակ սասունցին տակաւին կը հաւատար Երկիր վերադառնալու եւ հայրենի հողը ծաղկեցնելու անըջական տենչանքին:

Տէր, կու գանք ի գիտութիւն Ձեզ տեղեկացնել, - կը կարդանք դիմումնագրին մէջ, - որ Սասուն գաւառի ցանքը ամէն տարի տեղի կ'ունենար Մայիս 1-25 եւ կը վերջանար Մեպտեմբեր ամսուն: Այս տեղէն Սասուն ճամբորդութիւն կը տնէլ թրեմով մինչեւ Տէրպետի մէկուկէս օր, Տէրպետիէն Սասուն 5 օր, որով վեց ու կէս օրէն հասած կ'ըլլանք Սասուն:

Այստեղէն բերիաբնակ 1053 սասունցիներէն որոշած ենք 400 երիտասարդ դրկել Սասուն ցանքի համար, որպէսզի յաջորդ շրջանին վերապրող սասունցիները, մինչեւ գալիք գարնան՝ 1920ին համատարած սովէն չի փճանան:

Կը խնդրենք հարկ եղած ստիպողական դիմումներ կատարեք անգլիական զինուորական իշխանութեան մօտ, որ այս 400 աշխատողներու մեկնումը եւ ճամբորդութիւնը ապահովուի¹⁰ :

Պատասխան՝ մերժուած: Սասնոյ 400 կտրիճները, անոնց հետ նաեւ ուրիշ չորս հարիւրներ այդպէս ալ չվերադարձան երկիր:

Քաղաքական պայմանները մէկընդմիջտ թոյլատու չեղան սասունցիներուն վերադառնալու հարազատ եզերք: Սասունցի գաղթականները տեղաւորուեցան Հալէպի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ, ուր անոնց ընձեռուեցան աշխատանքի եւ ապրուստի հնարաւորութիւններ: Շարունակելով աւանդական իրենց զբաղումները, անոնք մասնակից դարձան յետ-եղեռնեան շրջանի հալէպահայ գաղութին հասարակական, տնտեսական կեանքի կազմակերպման խնդիրներուն¹¹:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Թ. Խ. Թովուզեան, *Սիրիայի եւ Լիբանանի Հայկական Գաղթօճախների Պատմութիւն* (1841-1946), Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1986, էջ 9-10:

² Տես՝ Օտար Աղբիւրները Հայաստանի եւ Հայերի Մասին 15, Բիւզանդական Աղբիւրներ 5. Թէոփանէսի Շարունակող [Ժամանակագրութիւն], Թարգմ. բնագրէն, յառաջաբան եւ ծանօթագր. Հր. Բարթիկեանի, Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ Հրատ., 1990; Օտար Աղբիւրները Հայաստանի եւ Հայերի Մասին 6, Բիւզանդական Աղբիւրներ 2. Կոստանդին Միրանաժին, Թարգմ. բնագրէն, յառաջաբան եւ ծանօթագր. Հր. Բարթիկեանի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1970; Հր. Բարթիկեան, *Հայ-բիւզանդական Հետազոտութիւններ*, հատոր 1, Հայերէն յօդուածներ, Երեւան, 2002:

³ Տես՝ Վ. Տոմաշէկ, *Մասուն եւ Տիգրիսի Աղբերաց Մահմանները. Մաս Ա., Պատմական Տեղեկութիւնք Սասնոյ Վրայ*, Թարգմ. Հ. Բ. Պիլէգիլճեան, Վիեննա, 1896:

⁴ Մատթէոս Ուռհայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, Վաղարշապատ, Սբ. էջմիածին, 1898, էջ 17:

⁵ Նոյն, էջ 18:

⁶ Ղեւոնդեայ Վարդապետի Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետրբուրգ, Ի տպարան Ի. Ն. Սկորոխոգովի, 1887, էջ 7:

⁷ Նոյն, էջ 24:

⁸ Թովուզեան, էջ 14:

⁹ Հայկական Համառօտ Հանրագիտարան, հատոր 4, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարանի Հրատարակչութիւն, 2003, էջ 346:

¹⁰ Նոյն:

¹¹ Մեսրոպ Մաշտոցի Անուան Մատենադարան, ձեռ. 2676, ըստ՝ Թովուզեան, էջ 33:

¹² Մասնայ ՄՈ՛ւր, հատոր Ա., խմբագրութեամբ՝ Մ. Արեղեանի, աշխատակցութեամբ՝ Կ. Մ.-Օհանջանեանի, Երեւան, Պետական Հրատարակչութիւն, 1936, էջ ԻԲ:

¹³ Մանուկ Արեղեան, *Երկեր*, հատոր Ա., Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1966, էջ 347-349:

¹⁴ Մասնայ Ծռեր, հատոր Դ., նոր պատումների գրառումը եւ բնագրի պատրաստումը՝ Ս. Յարութիւնեանի եւ Ա. Սահակեանի, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատարակչութիւն, 1999, էջ 166:

¹⁵ Մասնայ Ծռեր, հատ. Ա., էջ ԺԸ:

¹⁶ Արեղեան, հատոր Ա., էջ 365-366:

¹⁷ Մասնայ Ծռեր, հատ. Դ., էջ 409:

¹⁸ Մասնայ Ծռեր, հատ. Բ., խմբագրութեամբ՝ Մ. Արեղեանի, աշխատակցութեամբ՝ Կ. Մ.-Օհանջանեանի, Երեւան, Պետական Հրատարակչութիւն, 1951, էջ 224:

¹⁹ Ս.Բ. Յարութիւնեան, Հ.Մ.Բարթիկեան, «Մասնայ Ծռեր»ի արձագանգները «Շարաֆ-Նամէում», տես՝ Հայ-բիւզանդական Հետազոտութիւններ, էջ 327-341:

²⁰ Ըստ այս արաբական պատումին (Աղջիկ Տարօնի վէպ) Խլաթի թագաւորին գեղանի դուստր աղջիկ Տարօնը (Թարուն), թէեւ տարիներ առաջ մենամարտի մէջ յաղթած ու մերժած էր Սասնոյ թագաւորի որդի Մուշը (Մուշեղ), բայց արշաւանքներէն մէկուն ընթացքին կը սիրահարի անոր: Սակայն, Տարօն կ'առեւանգուի իր ճորեղօրորդի Բակուրին կողմէ (Սարուանդի որդի), որ արաբներու կողմէ անցնելով մահմետականութիւն կ'ընդունի եւ ապա կ'ամուսնանայ նոյնպէս մահմետականութիւն ընդունած Տարօնին հետ: Ուսումնասիրողներ որոշ նմանութիւններ կը մատնանշեն Մասնայ Ծռերու եւ արաբական այս պատումին միջեւ: «Աղջիկ Տարօնի» վէպը առանձին հետաքրքրութիւն կը ստեղծէ, քանի որ ամենավաղ գրառումն է Մասնայ Ծռեր դիւցազնավէպին: (Արամ Տէր-Ղեոնդեան, «Աղջիկ Տարօնի Զրոյցը 12րդ Դարի Արաբական Աղբիւրում», տես՝ Թղտղածների ժողովածու, Երեւան, Պետական Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 2003, էջ 414-416):

²¹ Մասնայ Ծռեր, հատ. Բ., էջ 84:

²² Մասնայ Ծռեր, հատ. Ա., էջ 36:

²³ Մասնայ Ծռեր, հատ. Դ., էջ 193:

²⁴ Հաւանաբար Մասնայ Ծռերու շատ ու շատ դրուագներու մէջ կարելի է գտնել հայոց Տիգրան Մեծ թագաւորի առասպելականացած կերպարին հեռաւոր արձագանգները: Բերենք մեր նիւթին վերաբերող օրինակ մը: Յայտնի է, որ Քրիստոսէ դար մը առաջ, Սելեւկեան պետութիւնը մեծ խռովութեան մէջ է: Շուրջ ութ տարի տեւած այս պատերազմներէն ժողովուրդը ծանձրացած, կը հրաւիրէ Տիգրան Մեծը, որպէսզի խռովութիւններուն վերջ դնէ եւ երկրին իշխէ: Տիգրան Մեծ բանակով մը կ'արշաւէ Ասորիք, Անտիոքոս թագաւորը երկրէն կ'արտաքսէ, կը տիրէ ամբողջ Ասորիքին եւ Անտիոք մայրաքաղաքին մէջ իր կողմէ իբրեւ կուսակալ կը նշանակէ Մալղատ իշխանը, ապա կը վերադառնայ Հայաստան: Տիգրան յաջողական արշաւանքներով երկիրը իր ձեռքը կը պահէ մինչեւ իր մահը՝ Ք.Ա. 55:

Այսպէս, Դաւիթը օգնութեան կը հասնի վտանգի մէջ գտնուող Հայկ պաղաքին, ուր կը պատժէ երկու թշնամի ազգերու մեծերը, կը հաշտեցնէ ազգութիւնները, Դաւիթը կը կռուի Հայկպի թշնամիներուն դէմ, կ'իշխէ Հայկպի վրայ, Հայկպը կը թողու իր եղբօր, եւ այլ դրուագներու միջեւ ակնյայտ են Տիգրան Մեծի եւ Դաւիթի կերպարային ընդհանրութիւնները: Երկուքն ալ հանդէս կու գան իբրեւ ուժի եւ զօրութեան խորհրդանիշ, ժողովուրդներու ազատարար, խաղաղութիւն, համերաշխութիւն տարածող տիրակալներ: Կ'արժէ թերեւ յիշել, որ Տիգրան Մեծի Հայկպը գրաւած չրջանին, քաղաքին իշխանական բերդը, որ նախաքրիստոնէական կառոյց է, արդէն գոյութիւն ունէր եւ Տիգրան Մեծ գրաւած ու ամրացած է նոյն այդ բերդին մէջ:

Ակնյայտ է, որ յիշեալ բոլոր դրուագները պատմական խորունկ արմատներ ունին, եւ դարերու ընթացքին փոխուած են պատմական նոր դէպքերու եւ դէմքերու ազդեցութեան տակ:

²⁵ Արամ Ղանալանեան, *Աւանդապատում*, Երեւան, 1969, էջ 214:

²⁶ *Սասնայ Մռեր*, հատ. Դ., էջ 167:

²⁷ Նոյն, էջ 127:

²⁸ Վարդան Պետոյեան, *Սասնայ Ազգագրութիւնը*, Երեւան, ՀՍՄՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1965, էջ 22-23:

²⁹ *Սասնայ Մռեր*, հատ. Դ., էջ 166-167:

³⁰ Նոյն, էջ 224:

³¹ Նոյն, էջ 167:

³² Նոյն, էջ 193-194:

³³ *Սասնայ Մռեր*, հատ. Բ., էջ 212:

³⁴ *Սասնայ Մռեր*, հատ. Ա., էջ 233:

³⁵ Գագ - երկարութեան չափի կամ համեմատութեան միաւոր, հաւասար է 112 սմ.ի:

³⁶ *Սասնայ Մռեր*, հատ. Բ., էջ 602:

³⁷ *Սասնայ Մռեր*, հատ. Դ., էջ 55-58:

³⁸ Ղանալանեան, էջ 20Ժ:

³⁹ *Սասնայ Մռեր*, հատ. Դ., էջ 55:

⁴⁰ *Սասնայ Մռեր*, հատ. Բ., էջ 211:

⁴¹ Նոյն:

⁴² Նոյն, էջ 223:

⁴³ *Սասնայ Մռեր*, հատ. Ա., էջ 233:

⁴⁴ Նոյն, էջ 927:

⁴⁵ Նոյն, էջ 241:

⁴⁶ Նոյն, էջ 932:

⁴⁷ Նոյն, էջ 108:

⁴⁸ Այստեղ փակագիծերու մէջ գրուած է նաեւ՝ «Սասունցի աշխատատրմներով ու արագներով»։ Ծանօթ. կազմողի: Տե՛ս՝ *Սասունցի Դաւիթ*. Հայ Ժողովրդական Հերոսազէպ, յառաջաբանը, բառարանը եւ ծանօթագր.: Ս. Բ. Յարութիւնեանի, Երեւան, Լոյս Հրատարակչութիւն, 1981, էջ 100-101:

⁴⁹ Ուռհայեցի, էջ 217-218:

⁵⁰ *Սասնայ Մռեր*, հատ. Դ., էջ 58:

⁵¹ Նոյն, էջ 126:

⁵² *Սասնայ Մռեր*, հատ. Ա., էջ 233

⁵³ *Սասնայ Մռեր*, հատ. Դ., էջ 139:

⁵⁴ Պետոյեան, էջ 309:

⁵⁵ Այս առումով բնորոշ է Հալէպի մէջ մեղր իրացուցած սասունցի վաճառականներուն մասին պատմող հետեւեալ աւանդութիւնը:

Սասնոյ հղգարդ գիւղին մօտ, Կնքահօտ կոչուած ձորին ուղղութեամբ կ'երկարի Հուշպի (վիշապի) ճամբան: Աւանդաբար կը պատմեն, թէ հսկայ վիշապ մը ժայռերը ճեղքելով, անցած է այդ ճամբան ու երկար ժամանակ ապրած այդ ձորին մէջ: Երբ վիշապը կը մեռնի, գիւղին բոլոր մեղուանոցներուն մեղունները կը շարժին դէպի ձորը: Գիւղին բնակիչները զարմանքով կը դիտեն այդ բացառիկ մեղուազաղթը, կը սկսին

- փնտռել մեղուները եւ կը հանդիպին ամբողջովին մեղուներով պատուած վիշապին: Գիւղացիք մեղուները վիշապին դիակէն բաժնել չկարենալով, կը վերադառնան գիւղ: Քանի մը օր ետք, կը տեսնեն, որ մեղուները ամպի նման կը վերադառնան իրենց փեթակները: Այդ տարի էջզարդը մեղրի առատ բերք կը ստանայ, սակայն գիւղացիք կը վախճան մեղրը գործածելէ, ուստի կ'որոշեն մեղրը տանիլ Հայէպ, վաճառել եւ շուտով վերադառնալ, որ չըլլայ թէ մեղրը գնող մարդիկ ուտեն, թունաւորուին եւ իրենք պատժի ենթարկուին: Հայէպի մէջ վաճառուած մեղրը երբ հիւանդներ կ'ուտեն՝ կ'առողջանան, կոյրեր՝ կը տեսնեն, անկարներ քաջառողջ կը դառնան: Լուրը կը շրջի Հայէպի մէջ, կը սկսին հարցուփորձ ընել եւ փնտռել մեղրը վաճառողները: Հայէպէն մարդիկ հարցնելով կ'երթան, կը հասնին Սասուն: Գիւղացիք նախ կ'ուրանան, ենթադրելով, թէ մեղր ուտողները կրնան թունաւորուած ըլլալ, բայց երբ հայէպցիք կը պատմեն այդ անմահական մեղրի գործած հրաշքներուն մասին եւ գէթ հիւանդներուն համար մեղր կը խնդրեն, գիւղին բնակիչները կ'ափսոսան ու կը զղջան, որ իրենք այդ տարուան մեղրին համա իսկ էջին առած (տե՛ս՝ Պետոյեան, էջ 386-387):
- ⁵⁶ Ղ. Յովհաննիսեան, *Սասունը Բոցերի Մէջ* (1915-1916), Երեւան, Հայաստան Հրատարակչութիւն, 1987, էջ 28:
- ⁵⁷ Պետոյեան, էջ 394:
- ⁵⁸ Նոյն, էջ 346:
- ⁵⁹ Նոյն, էջ 406:
- ⁶⁰ Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան, *Պատմութիւն Հայէպի Հայոց*, հատ. 3, Փարիզ, 1950, էջ 680-681:
- ⁶¹ Տեղացի արար ժողովուրդի խօսակցական լեզուին մէջ պահպանուած են սասունցիներու նուիրուած բազմաթիւ առածներ ու ասացուածքներ, ուր անոնք ընդհանրապէս կը ներկայացուին որպէս խեղճ, թշուառ ու միամիտ մարդիկ:
- ⁶² Սասնայ Ծոեր, հատ. Դ., էջ 18:
- ⁶³ Սիւրմէեան, *Պատմութիւն Հայէպի Հայոց*, հատ. 3, էջ 680-681:
- ⁶⁴ Նոյն:
- ⁶⁵ Abdul-Karim Rafeq, *Craft Organizations and Religious Communities in Ottoman Syria (16-19 centuries)*, Convegno sul Tema La Shi'a Nell'Impero Ottomano (Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1993), էջ 25-26:
- ⁶⁶ Յովհաննէս Թիւրապեան, «Հայէպի Հայեր», *Արեւելեան Մամուլ*, 1897, թիւ 7, էջ 246:
- ⁶⁷ «Ճիգէ» - ոչ-խալաներու՝ քրիստոնեաներու եւ հրեաներու գլխահարկ:
- ⁶⁸ *Essays on Ottoman Civilization*. Hidemitsu Kuroki. Zimmis in Mid-Nineteenth Century Aleppo: An Analysis of Jizya Defteris, Փրակա, 1998, էջ 205-250:
- ⁶⁹ Հայէպի Ազգային Առաջնորդարանի Դիւան, (Հ.Ա.Ա.Դ.), «1880ի Մարդահամար»:
- ⁷⁰ Նոյն:
- ⁷¹ ԳԱԹ արխիւ, Թորոս Ագատեանի Ֆոնտ, Բ. 3, վ. 46:
- ⁷² Սիւրմէեան, *Պատմութիւն Հայէպի Հայոց*, հատ. 3, էջ 682:
- ⁷³ Նոյն:
- ⁷⁴ Հ.Ա.Ա.Դ., «Հայէպ Բնակչութիւն Հաստատած Պանդուխտ Հայերու Վիճակագրութիւն, 1903»:
- ⁷⁵ Սիւրմէեան, *Պատմութիւն Հայէպի Հայոց*, հատ. 3, էջ 681:
- ⁷⁶ Տիւրք, բայց հետաքրքրական փաստի կը հանդիպինք Հայէպի Ազգային Առաջնորդարանի արխիւային արձանագրութիւններուն մէջ: 1877ին Թօնոյեան Ճաւի անունով

սասունցի մը, 50ի չափ պանդուխտ սասունցիներէ 1815 զրշ. ստանալով իրենց տէրերուն յանձնելու նպատակով «սայիութեան» պաշտօնով Հայէպէն ելած է Հայրենիք անցնելու, սակայն ճանապարհին մահացած է Այնթապի մօտակայ Նիգիպ գիւղին մէջ: Անոր գրպանէն ելած գումարը, ապահովութեան նպատակով պահ դրուած է ոմն Նիգիպեան Յարութիւն էֆենտիի քով, ապա Հայէպի Առաջնորդարանին միջոցաւ վերադարձուած տէրերուն: Ասկէ կարելի է եզրակացնել, որ իւրաքանչիւր պանդուխտի բաժին կ'իյնար միջին հաշուով 36 զրշ. գումար մը:

⁷⁷ Բերիոյ Թեմի Ազգային Քաղաքական Ժողովի Ատենագրութեանց տետրակ [1874-1882], էջ 96:

⁷⁸ Նոյն, էջ 104:

⁷⁹ Նոյն, էջ 219-220:

⁸⁰ Պատճէնը ուղղուած է Մշոյ Օսմանեան Երեսփոխան՝ Գեղամ Տէր Կարապետեանին:

⁸¹ Հ.Ա.Ա.Դ., Առաքուած նամակներու թղթ., թիւ 13, էջ 481:

⁸² Մկրտիչ Ա. Քհնյ. Մուրատեան «Հայէպի Հայ Գաղթականութիւնը», Սասուն Տարեգիրք, Հայէպ, 1948, էջ 8:

⁸³ Սիւրմէեան, Պատմութիւն Հայէպի Հայոց, հատ. 3, էջ 943:

⁸⁴ Նոյն, էջ 908:

⁸⁵ Նոյն, էջ 683:

⁸⁶ Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան, Պատմութիւն Հայէպի Ազգային Գերեզմանատանց Եւ Արճանագիր Հայերէն Տապանաքարերու, Հայէպ, 1935, էջ 25:

⁸⁷ Նոյն, էջ 44:

⁸⁸ Նոյն, էջ 43:

⁸⁹ Սիւրմէեան, Պատմութիւն Հայէպի Հայոց, հատ. 3, էջ 681:

⁹⁰ Յուզակ Ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր Վանուց Եւ Շրջակայից, կազմեց՝ Բարգէն Ա. Թուական Կաթողիկոս (Կիւլէսէրեան), Անթիլիաս, 1957, էջ 221:

⁹¹ Սիւրմէեան, Պատմութիւն Հայէպի Հայոց, հատ. 3, էջ 681:

⁹² Հ.Ա.Ա.Դ., Խառն նամակներու թղթ. 101:

⁹³ Գրիգոր Վրդ. Ասլանեան «Սուրիա», Բիւզանդիոն, 1908, Ապրիլ 28-11 Մայիս:

⁹⁴ Հ.Ա.Ա.Դ., Քաղ. Ժողովի ստացած նամակներու թղթ., թիւ 22:

⁹⁵ Նոյն:

⁹⁶ Նոյն:

⁹⁷ Հ.Ա.Ա.Դ., Առաքուած նամակներու տետրակ, թիւ 20, էջ 60:

⁹⁸ Այսինքն՝ իսլամական տարեմուտի առիթով, երբ պիտի նորոգուէին վարձակալութեան պայմանագրութիւնները:

⁹⁹ Հ.Ա.Ա.Դ., Առաքուած նամակներու տետրակ, թիւ 20, էջ 60:

¹⁰⁰ Մկրտիչ Քհնյ. Մուրատեան «Սասունցիները Հայէպի Մէջ», Տաճար, թիւ 28, 1910, էջ 644:

¹⁰¹ Նոյն:

¹⁰² Ա. Մ. Սեւեան (Իսկէնտէր Գարաճեան) «Հայէպի Հայ Գաղութին Անցեալն Ու Ներկան», Արեւելեան Մամուլ, 36րդ տարի, 14 Յունիս, 1906, թիւ 25, էջ 614:

¹⁰³ Վարդի Քէլիշեան, Հայէպի Հայկական Գաղթօճախի Հասարակական-Մշակութային Կազմակերպութիւնները (1846-1915), Անթիլիաս, տպ. Կաթողիկոսութեան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2001, էջ 114-119:

¹⁰⁴ Հ.Ա.Ա.Դ., Ստացուած նամակներու թղթ., թիւ 2, 23 Յունուար 1908:

¹⁰⁵ Հ.Ա.Ա.Դ., Առաքուած նամակներու տետրակ, թիւ 6, էջ 220-221:

¹⁰⁶ Բ. Ժամկոչեան, Հայնի. Տեղագրական, Ազգագրական, Պատմագրական, Պէջրութ, 1952, էջ 155-156:

¹⁰⁷ Հ.Ա.Ա.Դ., Խառն նամակներու թղթ., թիւ 105:

¹⁰⁸ Հ.Ա.Ա.Դ., Ազգային Միութեան թղթ., «Յանկ Սասնոյ Հայ Գաղթականաց, 15 Նոյեմբեր, 1919»:

¹⁰⁹ Հ.Ա.Ա.Դ., Ազգային Միութեան թղթ., թիւ 3:

¹¹⁰ Նոյն:

¹¹¹ Կ'արժէ այստեղ յիշել Հայէպ հաստատուած տարագիր սասունցիներուն նուիրուած Սիմոն Սիմոնեանի *Հեռ Եւ Ժակատագիր* պատմուածքներու ժողովածուն (տպ. Սեւան, Պէյրութ, 1972), ուր հարազատօրէն կը ներկայացուին սասունցի լեռնականներուն կեանքն ու անոնց հոգեկան խորախոր ապրումները: Պատմուածքներու հերոսները՝ Քեռի Մակարը, Պելաւա Աւէն, Սասունցի Մկրտն, Կերմաւցի Օւէն, բոլորն ալ ապրող, իրական հերոսներ են, հերոսները նաեւ մեր այս ուսումնասիրութեան:

HISTORICAL LINKS BETWEEN SASUN AND ALEPPO: SASUNTSIS IN ALEPPO (Summary)

VARTY KESHISHIAN

The author highlights the historical ties that existed between the Sasun region (an area northwest of lake Van) and Aleppo throughout the centuries.

King Tigran II the Great had conquered the Aleppo region, thus setting the stage for these ties between Armenians and the city of Aleppo.

The conquest of Armenia by the Arab Caliphate in the 7th century and the ensuing wars fought by the Taron-Sasun region against the Arabs led to the proclamation of the Bagratide Kingdom in Armenia. This marked the second stage of these relations, which extended to the 12th and 13th centuries and are widely reflected in the folklore of the time and particularly the popular epic poem of *Sasuntsi David* (Daredevils of Sasun).

The author traces back and uncovers aspects of the social, economic and political relations between these two regions in the epic of *Sasuntsi David*, which gives a vivid picture of the medieval ties. The author relies on the archival material of the Prelacy of the Armenian Orthodox Community of Aleppo to depict the later period (particularly the 18th and 19th centuries) of these ties, which revolved more around education, trade and economic migrants. Keshishian narrates the role these migrants played in the Aleppine Armenian community, their organization, their lifestyle and means of livelihood which centered around a few professions like bakeries, logging and flour mills.

Keshishian concludes that Aleppo was a center for economic migrants from the Sasun region and had an impact on the socio-cultural life of the Sasun region.